

บทที่ ๓

แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งประเด็นในการศึกษาเป็น ๘ ประเด็นดังนี้คือ ๓.๑ ธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓.๒ ธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓.๓ ธาตุ ๓ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓.๔ ธาตุ ๔ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓.๕ ธาตุ ๖ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓.๖ ธาตุ ๗ ในพุทธปรัชญาเถรวาท และ ๓.๗ ธาตุ ๑๘ ในพุทธปรัชญาเถรวาท ดังต่อไปนี้

๓.๑ ธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๑.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๑

จากการศึกษาพบว่าธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นได้ทั้งโลกธาตุในเชิงวัตถุวิสัย และในเชิงพุทธวิสัย^๑ คือ

โลกธาตุในเชิงวัตถุวิสัย

โลกธาตุชี้ให้เห็นการมีอยู่ของโลก หรือจักรวาลว่า ไม่ได้มีเพียงจักรวาลนี้จักรวาลเดียว แต่ยังมีจักรวาลอีกมากมาย และจักรวาลยังมีองค์ประกอบอีกมากมาย สามารถเกิดและดับหมุนเวียนเปลี่ยนไปเช่นนี้ เป็นวัฏจักรไม่สิ้นสุด^๒ เป็นการชี้การเป็นเขตแดน^๓ ดังปรากฏในจูฬนิคาสูตร^๔ว่า

---

^๑ วัตถุวิสัยหมายถึง ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นสถานที่ที่อยู่ สามารถสัมผัสรับรู้ได้ทางอายตนะ ๕ มี ตา หู จมูก ลิ้นและกาย เป็นโลกแห่งสสาร ตรงกันข้ามกับโลกแห่งจิตวิสัยที่เป็นลักษณะนามธรรม หรือเป็นมโนภาพ อุดมคติ

^๒ ดูรายละเอียดเรื่องภพ ภูมิ ต่างๆ เชิงวรรณกรรมอิงคัมภีร์ในพระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิสาลินี, (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), โลกที่ปณี, (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), พระราชนิพนธ์พระมหาวรรณราชาที่ ๑ พญาสิทธิ, ไตรภูมิภพหรือไตรภูมิพระร่วง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), ดูรายละเอียดเรื่องโลก หรือ จักรวาล, หอสมุดแห่งชาติ (ตรวจชำระเรียบเรียง), จักรวาลที่ปณี, (กรุงเทพฯ : หจก.เซ็นทรัลเอนกเพรส ศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๒๒๑-๒๔๑.

^๓ ดูรายละเอียดใน ระวี ภาวิไล, โลกทัศน์ ชีวทัศน์ เปรียบเทียบวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๒๔.

^๔ อง.พุก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๕-๓๐๗.

อานนท์ สวากชื่อว่าอภิกษุของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสีขีสถิตอยู่ในพรหมโลกใช้เสียงประกาศให้สหสสีโลกธาตุรู้เรื่องได้^๕ ส่วนพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสามารถใช้พระสุรเสียงประกาศให้รู้เรื่องได้ไกลเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ นั้นเป็นเพียงสวากส่วนตถาคตทั้งหลายประมาณไม่ได้”... แม้ครั้งที่ ๒ ...แม้ครั้งที่ ๓...

อานนท์ สหสสีโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหสสีโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีอปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกุรุทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพวิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐^๖ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่าสหสสีโลกธาตุขนาดเล็ก โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กล้วนนี้ เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดกลาง^๗ โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยสหสสีโลกธาตุขนาดกลางนั้น นี้เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดใหญ่^๘

ผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดเรื่องโลกธาตุ ๑ ในเชิงวัตถุวิสัยทำให้เห็นว่า เป็นการอธิบายให้เห็นถึงจำนวนของโลกธาตุหรือจักรวาลว่ามีมากเท่าไร ประกอบด้วยอะไร แต่ยังไม่ได้อธิบายอย่างชัดเจนว่า ทำไมโลกธาตุใดโลกธาตุหนึ่งจึงไม่สามารถเป็นที่อาศัยหรือที่อยู่ของทั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระเจ้าจักรพรรดิได้ถึง ๒ พระองค์ หากปฏิเสธพุทธวิสัยว่าไม่เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เพราะโลกแห่งวัตถุวิสัยนั้นยอมรับเพียงสิ่งที่เป็นที่สามารถวัดได้ด้วยประจักษ์ประมานคือผัสสะ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกายเท่านั้น หากสิ่งใดใดที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยผัสสะ ๕ ดังกล่าวก็ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง

^๕ สหสสีโลกธาตุขนาดเล็ก หมายถึงโลกธาตุที่มี ๑,๐๐๐ จักรวาล (อง.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๔)

^๖ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ ในที่นี้หมายถึงในโลกธาตุที่มี ๑,๐๐๐ จักรวาลนั้น แต่ละจักรวาลมีท้าวมหาราชอยู่ ๔ องค์ (อง.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๔)

^๗ สหสสีโลกธาตุขนาดกลาง หมายถึงโลกธาตุที่มี ๑,๐๐๐,๐๐๐ จักรวาล (อง.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๔)

^๘ สหสสีโลกธาตุขนาดใหญ่ หมายถึงโลกธาตุที่มี ๑๐๐,๐๐๐ โกฎัจักรวาล (อง.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๔)

โลกธาตุในเชิงพุทธวิสัย

โลกธาตุดังกล่าวนี้อาจขึ้นอยู่กับ การสร้างให้เหมาะสมกับจิตหรือฐานะของผู้ที่จะมาดำรงอยู่ก็ได้ จึงเป็นเหตุที่ทำให้เกิดมีขึ้นของโลกธาตุเฉพาะนี้กับบุคคลพิเศษเท่านั้น อย่างเช่น พระพุทธเจ้า ที่กล่าวได้ว่า เป็นหนึ่งไม่มีสอง กล่าวคือ

บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นไม่เป็นที่สอง ไม่มีสหาย ไม่มีอิตถภาพ ไฉนเหมือน ไม่มีใครเปรียบเทียบ ไม่มีผู้ทำกิจเปรียบเทียบ หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้ หาผู้เสมอมิได้ เสมอกับบุคคลผู้หาผู้เสมอมิได้ เป็นผู้เลิศกว่าสัตว์สองเท้า^๙...มีการรู้แจ้งชัดธาตุหลายชนิด มีการรู้แจ้งชัดธาตุที่แตกต่างกัน^{๑๐}...สิ่งไร ๆ ในไตรโลกธาตุนี้ พระปัญญาจักขุของพระตถาคตนั้น ไม่เห็น ไม่มีเลย^{๑๑}

ดังนั้นโลกธาตุนี้น่าจะเป็นสิ่งที่ถูกสร้างเพื่อการนี้คือเพื่อบุคคลพิเศษเฉพาะคือ พระพุทธเจ้าเท่านั้นหรือพระเจ้าจักรพรรดิดังพุทธพจน์ว่า “...เป็นไปได้ที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวพึงเสด็จอุบัติในโลกธาตุเดียว...เป็นไปได้ที่พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์เดียวพึงเสด็จอุบัติในโลกธาตุเดียว”^{๑๒}

หากเป็นการวิเคราะห์ในเชิงโลกวัตถุ การอยู่อาศัยในฐานะเป็นบุคคลธรรมดา อย่างที่ทราบกันในขณะนี้ว่าประชากรหรือพลเมืองของไทยก็ประมาณ ๖๐ กว่าล้านคน หากมี พระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ ๑๐ พระองค์ก็คงได้ ด้วยเหตุที่ว่า ยังคงมีที่ให้อยู่อาศัยได้อีกมากมายนัก ทั้งปัจจัยสี่ เป็นต้น ดังนั้น การมองว่าโลกธาตุดังกล่าวที่เป็นโลกวัตถุ(ปฐพี) จะเป็นที่อยู่ไม่ได้ อาจมีน้ำหนักน้อย แม้จะกล่าวให้กว้างไกลไปอีกว่า โลกธาตุหรือจักรวาลนั้นครอบคลุมไปถึง การบอกว่า เป็นไปในเชิงจิตวิสัย ก็ย่อมดูเหมือนว่า ไม่ได้ช่วยอธิบายในเชิงโลกเชิงวัตถุหรือโลกแห่งจิตวิสัยได้ดี สิ่งที่ยืนยันการมีอยู่ของโลกธาตุต่างๆ ที่หลากหลายในพุทธปรัชญา หรืออย่าง ในจักรวาลวิทยาของพุทธปรัชญา ซึ่งมีระดับต่างๆ เป็นการอธิบายด้วยคติที่ว่า โลกมิได้มีอยู่เพียงสิ่งที่มนุษย์อาจเข้าใจได้ด้วยการประจักษ์ หรือการตรวจสอบด้วยอายตนะที่เรียกว่าผัสสะ ๕ หรือใช้จิตด้วยตัวของมนุษย์เอง แม้แต่ความแตกต่างกันของระดับผู้ได้อภิญญาหรือเป็นพระอรหันต์แล้วยังก็สามารถตรวจสอบได้อย่างถ่องแท้ หากแต่เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น พุทธวิสัยจึงเป็นสิ่งธรรมดาในกระบวนการทัศน์ทางพุทธปรัชญา

^๙ อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๔/๒๓-๒๔.

^{๑๐} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๕-๑๘๖/๒๔.

^{๑๑} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๓๓/๑๖๓.

^{๑๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗๘/๓๕.

๓.๑.๒ ความสำคัญของธาตุ ๑

จากเนื้อหาธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นได้ว่า “โลกธาตุ” ไม่ได้เป็นในเชิง “สภาวะ” หรือคุณสมบัติพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง หากแต่ “โลกธาตุ” ยังเป็นไปในเชิง “วัตถุวิสัย” ^{๓๓} ดังนั้น “โลกธาตุ” จึงสามารถเป็นแดนให้กำเนิดแต่พระพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ ในขณะที่หากพิจารณาจากคุณลักษณะทางกายภาพของพระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมสามารถดำรงอยู่ในโลกธาตุ ในเชิงวัตถุวิสัยได้

หากนิยามหรือวิเคราะห์ว่า โลกธาตุดังกล่าวหมายถึง โลกอันเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย กล่าวคือ โลกมนุษย์ในปัจจุบัน หรือโลกอย่างดาวดวงใดดวงหนึ่งย่อมจะต้องเป็นที่อยู่หรือที่อาศัยได้มากกว่าพระองค์เดียว หรือมากกว่าหนึ่งคนได้ แต่อย่างไรก็ตาม ธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาทดังกล่าวนี้ นอกจากเป็นการกล่าวถึงโลกธาตุ ในฐานะที่เป็นโลกที่เป็นภพภูมิ โลกธาตุดังกล่าวนี้แล้ว ยังหมายถึง จักรวาล ^{๓๔} ไปด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ได้แตกต่างกันในเชิงของความหมายหรือนัยดังกล่าวมากนัก ดังนั้นแล้ว ความหมายของธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึงโลกธาตุที่เป็นโลกหรือจักรวาลที่เป็นที่อาศัยของมนุษย์และเทวดา

พระพุทธองค์ตรัสถึงเรื่องโลกธาตุดังกล่าวไว้กับท้าว महाพรหมว่า

อภัสสรพรหมทั้งหลาย อันชาวโลกกล่าวว่า เป็นผู้เลิศ ถึงกระนั้นอภัสสรพรหมทั้งหลายก็ยังมีความแปร มีความแปรผันไปได้ อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในพรหมโลกชั้นอภัสสระนั้น เมื่อเบื่อหน่ายในพรหมโลกชั้นอภัสสระนั้น ก็คลายกำหนดในความเป็นอภัสสรพรหมซึ่งเป็นเลิศ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภาวะที่ดีน้อยกว่า ^{๓๕}

^{๓๓} ในจุฬนิกายสูตร ได้อธิบายโลกธาตุเชิงวัตถุวิสัยว่ามี ๓ ขนาดคือ ๑ ขนาดเล็กเรียกว่า สหสสีโลกธาตุ ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐ จักรวาล ๒.ขนาดกลางเรียกว่า ทวิสหสสีโลกธาตุ ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ จักรวาล และ ๓.ขนาดใหญ่เรียกว่า ตติสหสสีโลกธาตุ ประกอบด้วย ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาล อง.ตติ.(บาลี) ๒๐/๘๑/๒๓๔-๒๓๕.และดูเพิ่มเติมใน อง.ตติ. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๗.และในสมังควลีสินี อรรถกถาที่มณิกาย มหาวรรค, ๒/๔๔๔. (มหาจุฬาฯ)

^{๓๔} จักรวาลวิทยาในพุทธปรัชญาได้รับอิทธิพลจากศาสนาเซนและฮินดู ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในฐานิสรา ประธานราษฎร์นิกร, **อภัยาคตปัญหา**, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๗๐-๗๑.ดูความหมายของโลกใน ๔ ประเด็นคือความหมายในเชิงมนุษย์ศาสตร์ ความหมายในเชิงภูมิศาสตร์ ความหมายในเชิงจริยศาสตร์และความหมายในเชิงจิตวิทยา, พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, **พุทธจักรวาลวิทยา**, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔-๒๕.

^{๓๕} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙.

นัยดังกล่าวจึงไม่เพียงแต่การกล่าวถึงโลกธาตุภายนอก หรือจักรวาลภายนอกเท่านั้น แต่ยังปรากฏได้ว่าเป็นสภาวะนามธรรม(จิตนิยมก็ได้)^{๑๖} ที่ปรากฏว่าดำรงอยู่ มีอยู่จริง แต่สิ่งดังกล่าวนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อบุคคลเฉพาะด้วย แม้แต่ในปรัชญาอุปนิษัทที่กล่าวว่า “พรหมนั้นคืออาตมัน”^{๑๗} อาตมันก็คืออัตตาหรือตัวตนซึ่งย่อมเกี่ยวข้องมีอยู่ในตัวของบุคคล ความมีอยู่ที่จริงแท้หรือสูงสุดย่อมไม่สามารถแยกออกไปได้ ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การมีอยู่ของโลกธาตุภายนอกนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยสภาวะภายในของผู้เหมาะสมต่อโลกธาตุดังกล่าวนี้ได้ด้วย

โลกธาตุภายนอกดังกล่าวดูเหมือนว่าจะจะเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงมากกว่าท้าวมหาพรหมผู้ที่จะมาดำรงอยู่ ซึ่งจะต้องมีความแปรเปลี่ยนไปตามผลกรรมที่สั่งสมไว้ ซึ่งประเด็นดังกล่าวแม้จะพยายามชี้ไปที่สภาวะความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งภายในมากกว่าภายนอก หรือโลกภายนอกก็ตาม แต่อย่างไรก็ตาม โลกหรือจักรวาลในพุทธปรัชญานั้นเมื่อมีเกิดขึ้นก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา ดังปรากฏในอัครคัมภีร์สูตรว่า “ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านานโลกนี้เสื่อม....ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน โลกนี้เจริญขึ้น”^{๑๘}

ดังนั้น โลกที่มีการเกิดขึ้น มีการเสื่อมและการเจริญขึ้นนั้น สมภาร พรหมทา เห็นว่าแนวคิดดังกล่าว “พุทธปรัชญาได้รับอิทธิพลมาจากปรัชญาฮินดู”^{๑๙} ในประเด็นเรื่องโลกธาตุหรือจักรวาล^{๒๐} ดูเหมือนว่า เหตุผลที่จะสนับสนุนความมีอยู่ของโลกธาตุที่หลากหลาย จะมีเหตุผลสนับสนุนที่เรียกว่า “ตถาคตโพธิสัตว์” การเชื่อดังกล่าวจึงดูเหมือนว่าจะขัดกับหลัก “กาลามสูตร ๑๐ ประการ” หรือไม่คือ

๑. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา

๒. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา

---

^{๑๖} สม สุจิรา ได้อธิบายว่า “จักรวาลเกิดจากจิต เมื่อเข้าใจจิตก็เข้าใจจักรวาล แต่การจะเข้าใจจิตได้ ต้องแยกสติซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิตออกมาเป็นผู้ดู” ดูใน สม สุจิรา, พระพุทธเจ้าพลิกใจ ไลน์สไตร์ฟลิคโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๔), หน้า ๗๗.

^{๑๗} S.Radhakrishnan, *Indian Philosophy Volume I*, (India : Oxford Press, 1989), p.169.

^{๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๙/๘๘.

^{๑๙} Somporn Promta, *Classical Indian Philosophy*, (Bangkok : Chulalongkorn press, 2011), p.164.

^{๒๐} ประเด็นเรื่องโลกธาตุหรือจักรวาลสามารถอธิบายได้ว่าเป็นไปทั้งในเชิงจิตนิยม วัตถุนิยมและธรรมชาตินิยม., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วิชาน สุชีวงศ์, *อภิปรัชญา*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖-๒๒.

๓. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล้าลือ
๔. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
๕. อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ(การคิดเอาเอง)
๖. อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน
๗. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
๘. อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
๙. อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
๑๐. อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา^{๒๑}

ดังนั้นความจริงที่กล่าวไว้ดังกล่าวมานั้น เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยสติในการกำหนดหมาย ไตร่ตรองด้วยปัญญาของตน แต่ความจริงของโลกแห่งปรากฏการณ์ไม่ได้เป็นมายาที่ขึ้นตรงต่อจิตทั้งหมด เพราะโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่ เป็นจริง ดำรงอยู่จริง ด้วยเหตุที่จักรวาล ประกอบเข้าด้วยพื้นฐานของธาตุ ทั้ง ๔ ด้วย การอธิบายเรื่องดังกล่าวดูเหมือนว่า พระพุทธองค์ ได้เน้นไปดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนพระโมฆราชไว้ว่า “เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิฐิเสีย เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น”^{๒๒}

ด้วยนัยดังที่พระพุทธองค์ทรงสอนโมฆราชนี้ แม้จะไม่เน้นไปที่โลกที่เป็นปรากฏการณ์เสียทั้งหมด แต่ให้เน้นมาที่ตัวตนที่ยาววา หนาคืบเป็นสาระสำคัญ^{๒๓} แต่ถึงอย่างนั้นก็ตาม เป็นสิ่งที่ยากที่จะตัดขาดออกเสียทั้งหมด ด้วยเหตุที่ธรรมชาติของจิตย่อมซัดส่ายหาอารมณ์ทั้งภายนอกและภายในอยู่แล้ว

ธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นไปได้ทั้งวัตถุวิสัยหรือ เชิงจิตวิสัยและพุทธวิสัย แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งสำคัญของประเด็นของธาตุ ๑ ในพุทธปรัชญาเถรวาท สาระสำคัญจะให้ความสำคัญต่อโลกที่มนุษย์หรือเราดำรงอยู่นี้เป็นสำคัญ

^{๒๑} อด.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗., การให้เหตุผลดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับการให้เหตุผลในเชิงอุปนัย และนินัย ดูเพิ่มเติมใน สมภาร พรหมทา, *คิดอย่างไรให้มีเหตุผล*, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓-๑๐๖.

^{๒๒} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙.

^{๒๓} พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นการปฏิบัติทางประสบการณ์ซึ่งต้องอาศัยประสบการณ์ทางการปฏิบัติ เพื่อให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ลักษณะวัต ปาละรัตน์, *พุทธญาณวิทยา*, (กรุงเทพฯ : เม็ดทรายพรินต์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๓.

๓.๒ ธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๒.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๒

การกล่าวถึงธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาท มี ๒ กลุ่ม คือ รูปธาตุ นามธาตุ^{๒๔} และสังขตธาตุ (ธาตุคือสังขตธรรม) อสังขตธาตุ (ธาตุคืออสังขตธรรม)^{๒๕}

ธาตุ ๒ กลุ่มที่ ๑ มีลักษณะ ๒ อย่างคือ ๑. มีลักษณะเป็นนาม คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ และ ๒. มีลักษณะเป็นรูป คือ ความแรกเกิดแห่งจักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปที่เกิดแต่จิต ที่มีจิตเป็นเหตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน นี้เรียกว่า รูปนามและรูปดังที่กล่าวมานี้เกิดขึ้น เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปและนามที่สัมปยุตด้วยวิญญูณจึงมี^{๒๖}

ธาตุ ๒ กลุ่มที่ ๒ ในการอธิบายสังขตธรรมหรือสังขตธาตุ คือ สิ่งที่ยังมีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึงธาตุ ๔ เป็นปฐม มีลักษณะ ๓ ประการคือ ๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒. ความดับสลายปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ^{๒๗} และอสังขตธรรมหรืออสังขตธาตุ คือ สิ่งที่ไม่มียังปัจจัยปรุงแต่ง มีลักษณะ ๓ ประการเช่นกันคือ ๑. ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ ๒. ความดับสลายไม่ปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไม่ปรากฏ^{๒๘} ในที่นี้สังขตธรรม หมายถึงนิพพาน ซึ่งได้กล่าวถึงลักษณะไว้ว่า

ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีควมมืด เมื่อใด พราหมณ์ชื่อว่าเป็นมุณี เพราะมีโมณธรรม รู้แจ้งด้วยตนเอง เมื่อนั้น เขาย่อมหลุดพ้นจากรูปภพ อรูปภพ และจากสุขและทุกข^{๒๙}

การตรัสถึงนิพพานดังกล่าวเป็นการอธิบายให้เห็นว่า นิพพาน ไม่มีสิ่งที่เป็นวัตถุรองรับ หากแต่ข้ามพ้นด้วยจิตที่เห็นแจ้งจริง ตามความเป็นจริงด้วยตนเอง ซึ่งไม่มีสิ่งที่เป็นไปทั้งรูปและนาม ซึ่งปรากฏว่า “นาม คือ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา

^{๒๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๑/๒๕๓.

^{๒๕} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๔.

^{๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๑/๒๕๓.

^{๒๗} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๕.

^{๒๘} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๕.

^{๒๙} ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗-๑๘๘.

(ความจงใจ) ผัสสะ(ความกระทบ หรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) และรูปที่อาศัย มหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูป”^{๓๐}

ธาตุ ๒ ที่เป็นนามและรูป เป็นสิ่งที่จริงด้วยกันทั้งสอง แต่จะต้องข้ามไปให้พ้นด้วย จิตที่พิจารณาเห็นสิ่งทั้งสองนั้นตามความเป็นจริง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า แม้แต่สิ่งที่เป็นจริงในพุทธปรัชญาก็ล้วนเป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องละด้วยกันทั้งสิ้น เพราะเห็นว่า เมื่อมีสิ่งที่เป็นจริงดำรงอยู่ ย่อมจะแสดงให้เห็นว่ามีบางสิ่งที่เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่เป็นจริงนั้นอยู่ด้วย การมีอยู่ของความจริงของสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมสื่อให้เห็นการมีอยู่ของบางสิ่งตรงกันข้ามเสมอ ดังที่กล่าวว่า การมีอยู่ของนามเพียงอย่างเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้หากปราศจากบางสิ่งที่เป็นรูป ฉะนั้นรูปกับนามจึงเป็นสิ่งที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นตรงกันข้ามปรากฏรูปลักษณะออกมา เป็นการสะท้อนซึ่งกันและกัน

ธาตุ ๒ ที่เป็นสังขตะและอสังขตะเป็นสิ่งที่จริง ๒ แบบ ที่เห็นได้ชัดคือ ความจริงแบบสมมุติและความจริงแบบปรมาตม์

๓.๒.๒ ความสำคัญของธาตุ ๒

ธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นได้ทั้งสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ทั้งยังอาศัยกันเกิดของสิ่งที่เป็นนาม (จิต) ที่เกิดจากรูป(วัตถุ) และของสิ่งที่เป็นรูป (วัตถุ) จากสิ่งที่เป็นนามได้ด้วยเช่นกัน ไม่เพียงการจำกัดว่า ธาตุจะสื่อนัยให้รับรู้ได้ด้วยอายตนะ ๕ แต่ธาตุดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่าสามารถรับรู้ได้ด้วยอายตนะที่เป็นจิตหรือนาม หากแต่การกล่าวถึงธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญานั้นมีความสัมพันธ์ที่สื่อนัยร่วมกันแม้จะกล่าวถึงธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงธาตุอีกอย่างหนึ่งควบคู่กันไปด้วย ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าการมีอยู่ของธาตุเป็นสิ่งจริงแท้ด้วยกันทั้งสอง

การอธิบายธาตุ ๒ แม้จะใช้คำว่า รูปและนาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าไปตามแนวคิดทางด้านวัตถุนิยมและจิตนิยม ของโลกเชิงจักรวาลวิทยา อติศักดิ์ ทองบุญ ได้กล่าวให้ความเห็นว่า “ในโลกนี้ มีภาวะหรือสัจที่แตกต่างกันอยู่ ๒ ชนิด คือ สัจที่เป็นรูปวัตถุและเหตุการณ์ กับสัจที่เป็นความคิดนึกและความรู้สึก สัจทั้งสองชนิดนี้ มีความแตกต่างกัน สัจแรกเป็นสสาร ส่วนสัจที่สอง เป็นจิต...สัจทั้ง ๒ ชนิดนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัตว์รูปธรรมและสัตว์นามธรรม”^{๓๑} แต่นัยที่

^{๓๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

^{๓๑} อติศักดิ์ ทองบุญ, คู่มืออภิปรัชญา, (กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๗.

อดิศักดิ์ ทองบุญ อ้างนี้เป็นเพียงการกล่าวถึงข้อเท็จจริงของสิ่งที่จริงว่ามีสัต ๒ อย่างเท่านั้น ซึ่งต่างสิ่งก็ต่างดำรงอยู่ในฐานะของตนก็ได้^{๓๒} นัยของพุทธปรัชญาแม้จะอธิบายในเชิงสภาวะ และลักษณะของสิ่งที่ต้องเป็นไปด้วยกัน สามารถชี้ให้เห็นได้ว่า ยังมีบางแง่มุมที่เป็นไปได้ด้วยแนวคิดทางด้านวัตถุวิสัยและจิตวิสัยที่อดิศักดิ์ ทองบุญได้เสนอไว้ด้วย แต่แนวคิดที่ถูกต้องสามารถอธิบายได้ด้วยกฎปฏิจจสมุปบาท คือ

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น...เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมีในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญ-ตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)^{๓๓}

โดยนัยดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ความจริงมิได้เป็นสิ่งที่ในตนเอง ที่เป็นจริงด้วยตนเอง คือ ความจริงดังกล่าวนั้น เป็นสิ่งที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ด้วยกระบวนการของอิทัปปัจจยตา ทำให้สามารถเข้าใจได้ว่า สรรพสิ่งนั้นล้วนอิงอาศัยกันเกิดขึ้น การมีอยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ปรากฏว่ามีอยู่หรือมีขึ้นนั้นมีการอาศัยกัน หรือเป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน แม้จะกล่าวว่า ความมีอยู่ดังกล่าวของความจริงจะมีอยู่ก็ตาม ดังปรากฏในกัจจายนโคตตสูตร ว่า

กัจจานะ โดยมากโลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่าง คือ (๑) ความมี (๒) ความไม่มี ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นของโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีในโลก ก็ไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความมีในโลก ก็ไม่มี กัจจานะ... ที่สุดอย่างที่ ๑ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที่ ๒ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ’^{๓๔}

^{๓๒} ลังการตารสูตรได้ปฏิเสธว่า “สรรพสิ่ง ไม่มีสภาวะ” ดูเพิ่มเติมใน ไฉเชต ไตตาโร ชุชุกิ, คัมภีร์ลังการตารสูตร, พระศรีคัมภีรญาณ(สมจินต์ สมมาปัญญา), (แปล), (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๙๗.

^{๓๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕, ดูเพิ่มเติมใน สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระนาครขุนะ คำสอนว่าด้วยทางสายกลาง, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๔., และในนาครขุน, โสลกมูลฐานว่าด้วยทางสายกลาง(มูลมัยมกการิกา), ไสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์ (แปล), (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๔.

ฉะนั้น ความเป็นไปได้เชิงวัตถุวิสัยและจิตวิสัยของธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น สมักร บुरาวาสได้ชี้ให้เห็นว่า “ปรัชญาเถรวาทไม่เชื่อในการมี “สิ่งข้างนอก” ที่เรียกว่ารูปธรรม และเชื่อในการมีอยู่ของผัสสะอันก่อให้เกิดการรับรู้-พิชาน- วิทยญาณ(consciousness) ปรัชญาเถรวาทไม่เชื่อว่า “สิ่งข้างนอก” เป็นมโนภาพ มีจิตเนรมิตขึ้น แต่ถือว่ามันเป็นสิ่งที่มีอยู่เองนอกจิตของคนเรา แม้พิชาน (หรือวิทยญาณ) ก็ได้เป็นสิ่งดั้งเดิม หรือเป็นสิ่งที่อันถือว่าอยู่เหนือผัสสะแต่อย่างใด กลับถูกถือว่าเกิดทีหลังผัสสะ”^{๓๕}

พุทธปรัชญาไม่ได้เน้นความสำคัญไปที่สิ่งที่เป็นวัตถุว่าเป็นสิ่งที่สำคัญกว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ อย่างลำพัง โดยเป็นเพียงเงื่อนไขต่อการทำให้จิตไปรับรู้ในขณะเดียวกัน พุทธปรัชญาเถรวาทก็ไม่ได้เห็นว่าจิตเป็นสิ่งที่ต้องไปกำหนดรู้วัตถุหรือเป็นสิ่งที่มีความจริงอย่างลำพัง หากแต่ยังเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยการมีอยู่ของสิ่งที่เป็นวัตถุภายนอก อาจเรียกว่าเป็นการอาศัยกันและกันในการรับรู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร ซึ่งย่อมเป็นสิ่งที่ละเอียดมากยิ่งขึ้นในการทำความเข้าใจ^{๓๖}

กระบวนการรู้ว่าอะไรเป็นสิ่งที่จริง รับรู้ได้ตรงจริงหรือไม่อย่างนั้น ในพุทธปรัชญาเถรวาทก็จะกล่าวถึง “วิทยญาณ” โดยไม่ได้หมายถึง วิทยญาณที่เป็นในทางไสยศาสตร์ที่หมายถึง ภูตผี หรือปิศาจแต่อย่างใด แต่วิทยญาณในที่นี้นั้น หมายถึงสิ่งที่มีความรู้จริงที่เกิดจากการที่อายตนะภายนอกและภายในมีการกระทบต่อกันเป็นการรู้แจ่มชัดว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นสิ่งอื่นหรือสำคัญผิดไป เช่น ตาที่เรียกว่า “จักขายตนะ” เมื่อกระทบกับรูปที่เรียกว่า “รูปายตนะ” เกิดการเห็นที่เรียกว่า “จักขุวิทยญาณ” เป็นต้น

ดังที่ได้กล่าวไว้แต่ต้นว่า ธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ไม่ได้เน้นไปที่สิ่งที่เป็นวัตถุหรือจิต แต่ในที่นี้ยังเน้นไปที่การรับรู้อย่างสมบูรณ์ระหว่างสิ่งที่อยู่ข้างนอกกับข้างใน จำเป็นต้องอาศัยกันและกัน ดังที่สมักร บुरาวาสได้เสนอไว้ข้างต้นด้วย แต่ในที่นี้ยังดูเหมือนนามและรูปมีความสัมพันธ์กัน จนนำไปสู่การมีอยู่ของชีวิตด้วย โดยเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตที่ต้องอาศัยส่วนประกอบของธาตุ ๔ เป็นเบื้องต้น หรือธาตุ ๖^{๓๗} สิ่งที่เราเรียกว่า นาม คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่า นาม และสิ่งที่เรียกว่า รูป คือ มหาภูตรูป ๔

^{๓๕} สมักร บुरาวาส, พุทธปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๗.

^{๓๖} องค์ทะไลลามะ ได้ตรัสอธิบายไว้ว่า ระดับของจิตเชื่อมโยงกับระดับความละเอียดของพลังภายในซึ่งเป็นตัวสั่งการและเคลื่อนจิตเข้าไปจับวัตถุที่ถูกรับรู้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน องค์ทะไลลามะ, มหาสมุทรแห่งปัญญา, บุหลา (แปล), (กรุงเทพฯ : เกียวโด เนชั่น พรินติ้ง เซอร์วิส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๔๔-๔๕.

^{๓๗} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิทยญาณ, หน้า ๑๔๕-๑๔๗.

(ได้แก่ดิน น้ำ ลม ไฟ) และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป ๒๔)...เพราะวิญญานเกิด เหตุเกิดแห่งนามรูปจึงมี เพราะวิญญานดับ ความดับแห่งนามรูปจึงมี^{๓๘}

ผู้วิจัยเห็นว่า การกล่าวถึงธาตุ ๒ ในพุทธปรัชญาดังกล่าว จึงเป็นการชี้ให้เห็นว่า นามรูปนั้นยังเป็นการอธิบายถึงสิ่งที่มีชีวิตให้เกิดขึ้น ทั้งยังเป็นการไม่เน้นสิ่งที่มีอยู่เพียงอย่างเดียว หนึ่ง หากแต่ยังคงต้องให้ความสำคัญต่อสิ่งที่เป็นนามธรรมพร้อมกับรูปธรรม

การอธิบายของพุทธปรัชญาเถรวาทใช้ว่าจะให้ความสำคัญระหว่างจิตกับวัตถุว่ามีความสำคัญเท่ากัน เหมือนกับแนวคิดทางด้านธรรมชาตินิยมที่ให้ความสำคัญทั้งสองว่าสำคัญเท่ากัน หากแต่สิ่งทั้งหลายคือ ธาตุ ๒ ต้องอิงอาศัยกัน กล่าวคือ “นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย และเป็นนิสสยปัจจัย”^{๓๙} ฉะนั้น การกล่าวถึงการมีอยู่ของธาตุดังกล่าวเพียงอย่างเดียวหนึ่งย่อมเป็นไปได้ หรือเป็นการแสดงความจริงเพียงด้านใดด้านหนึ่ง ว่าเกิดแต่สิ่งที่เป็นวัตถุหรือจิตเท่านั้น แม้แต่ความเป็นจริงของสิ่งที่มีชีวิต ก็ไม่สามารถกล่าวสนับสนุนหรือยืนยันว่ามีเพียงความจริงด้านเดียวว่า ให้ความสำคัญด้านวัตถุเท่านั้นหรือจิตเท่านั้นจริง หรือแม้แต่การกล่าวถึงการมีอยู่ของสิ่งทั้งสอง ว่าเป็นสิ่งที่จริงด้วยกันทั้งคู่ ด้วยการแยกกัน หรือโดยการเห็นว่าการมีอยู่นั้นไม่สัมพันธ์กัน เป็นเพียงสิ่งที่มีอยู่จริงทั้งสองเท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากพุทธปรัชญาที่เห็นว่า ทั้งสองสิ่งที่เป็นรูปธรรมหรือนามธรรมนั้นย่อมเป็นเหตุและเป็นปัจจัยต่อกันและกัน ส่วนการที่พุทธปรัชญาจะเน้นอะไรก่อนหรือหลังนั้น เป็นเพียงการอาศัยบริบทในการกล่าวถึงต่อประเด็นปัญหาต่างๆ ที่จำเป็นต่อการอธิบายเท่านั้น ด้วยข้อเท็จจริงแล้วสิ่งทั้งสองคือรูปธรรมและนามธรรมเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน

๓.๓ ธาตุ ๓ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๓.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๓

ธาตุ ๓ ในพุทธปรัชญาเถรวาท มีการกล่าวไว้ทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรมหรือสภาวะ ทั้งยังชี้ไปในทางจักรวาลวิทยา อันหมายถึงภพภูมิอีกด้วย อย่างไรก็ตามการกล่าวถึงธาตุทั้งที่เป็นเชิงนามธรรมและรูปธรรม ย่อมเป็นการชี้ให้เห็นว่า การมีอยู่ของสิ่งที่เป็นนามธรรม บางครั้งย่อมจะต้องเชื่อมโยงไปสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรมหรือวัตถุธรรม ที่เป็นกายภาพให้สามารถรับรู้

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕.

^{๓๙} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗., มหายานมีความเชื่อที่ว่า สิ่งทั้งหลายล้วนอิงอาศัยกัน ดุราลัยละเอียดเพิ่มเติม อ้างใน เสถียร โพธิ์นันทะ (แปล), ที.วี.มูรติ, ปรัชญามายมิก, (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙), หน้า ๑.

ได้ทางผัสสะ ๕ หรืออายตนะทั้ง ๖ ได้ด้วย ว่า ธาตุ ๓ คือกามธาตุ หมายถึง ชั้น ๕ ของสัตว์ที่เกิดในกามาวจรภพ รูปธาตุ คือ ชั้น ๕ ของสัตว์ที่เกิดในรูปาวจรภพ อรูปธาตุ คือ ชั้น ๔ ของสัตว์ที่เกิดในอรูปาวจรภพ^{๔๐}

นัยของธาตุ ๓ ไม่เพียงเป็นการกล่าวถึงธาตุว่าคืออะไรเท่านั้นแต่ยังเกี่ยวข้องหรือการเป็นภพ ภูมิ อันเป็นอยู่ในเชิงสภาวะดังกล่าวของความเป็นธาตุที่เป็นสิ่งดำรงอยู่นั้นด้วย

ในเชิงสภาวะหรือนามธรรม ธาตุ ๓ หมายถึง อกุศลธาตุ ๓ คือ ๑. กามธาตุ (ธาตุคือกาม) ๒. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท) ๓. วิหิงสาธาตุ (ธาตุคือวิหิงสา)^{๔๑} และกุศลธาตุ ๓ คือ ๑. เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ) ๒. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท) ๓. อวิหิงสาธาตุ (ธาตุคืออวิหิงสา)^{๔๒}

ธาตุ ๓ คือ ๑. กามธาตุ (ธาตุคือกามภพ)^{๔๓} ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปภพ) ๓. อรูปธาตุ (ธาตุคืออรูปภพ)^{๔๔} และธาตุ ๓ คือ ๑. หีนธาตุ (ธาตุอย่างหยาบ) ๒. มัชฌิมธาตุ (ธาตุอย่างกลาง) ๓. ปณีตธาตุ (ธาตุอย่างประณีต)^{๔๕} ธาตุอย่างหยาบหมายถึงกามธาตุ^{๔๖} ธาตุอย่างกลาง หมายถึงรูปธาตุ^{๔๗} ธาตุอย่างประณีต ในที่นี้หมายถึงอรูปธาตุ^{๔๘}

การกล่าวถึงธาตุ ๓ ในเชิงนามธรรมดังกล่าว ดูเหมือนเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นคุณธรรมฝ่ายที่เป็นกุศลธรรม ที่บุคคลจะต้องปฏิบัติหรือทำให้มีให้เกิดขึ้น ซึ่งเกี่ยวข้องกับการ

^{๔๐} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๕/๗๓.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑/๒๖๒. ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒/๒๖๒.

^{๔๓} ในขณะที่เกิดในกามธาตุต้องมีธาตุ ๑๑, ๑๐, ๙, ๗, ใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๑๐/๖๕๖-๖๕๗.

^{๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓/๒๖๒.

^{๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕/๒๖๓.

^{๔๖} อจ.ติก.อ. ๒/๗๗/๒๒๘

^{๔๗} อจ.ติก.อ. ๒/๗๗/๒๒๘

^{๔๘} อจ.ติก.อ. ๒/๗๗/๒๒๘

กระทำทางจิต มากกว่าการกระทำทางกาย เหตุผลที่นำไปสู่การกระทำดังกล่าว ก็ย่อมเป็นไปได้ เพื่อการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น^{๔๙} และการกระทำทางจิตของตนเองให้บริสุทธิ์ดีด้วย

การกล่าวถึงธาตุในนัยที่เป็นนามธรรมเชิงจิตวิสัย ยังมีความสัมพันธ์กับชุดของธาตุในเชิงรูปธรรมที่กล่าวถึง ธาตุ ๓ คือ ๑. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปภพ) ๒. อรูปธาตุ (ธาตุคืออรูปภพ) ๓. นิโรธธาตุ (ธาตุคือนิโรธ)^{๕๐}

ดังนั้น การกล่าวถึงธาตุที่เป็นนามธรรมเชิงจิตวิสัย และธาตุที่เป็นรูปธรรมเชิงวัตถุวิสัย ก็ตาม แม้โดยประเด็นของธาตุในแต่ละชุดจะมีส่วนน้อยข้อ ที่มีความสัมพันธ์ทั้งนามธรรมและรูปธรรมอยู่ด้วยกันก็ตาม ในพุทธปรัชญาได้กล่าวถึงฝั่งโน้นและฝั่งนี้ว่า “กามธาตุ รูปธาตุ ตรัสเรียกว่า ฝั่งนี้ อรูปธาตุ ตรัสเรียกว่า ฝั่งโน้น”^{๕๑} ก็ย่อมทำให้เห็นได้ว่า ธาตุ ๓ นั้นไม่สามารถแยกสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมออกจากกันได้ ซึ่งย่อมเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของปรัชญาฝ่ายตะวันออกที่เห็นสิ่งทั้งสองนี้ดำรงอยู่หรือมีอยู่ แม้แต่ในปรัชญาของเซน(Jainism) ที่เชื่อว่า สิ่งที่ประกอบขึ้น หรือสิ่งที่เป็นสิ่งจริงที่มีอยู่ในโลกคือชีวะและอชีวะ

เหตุผลที่พระผู้มีพระพุทธเจ้าได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้โดยมุ่งหมายเพื่อการเข้าใจถึงธรรมชาติของธาตุ เพื่อออกจากทุกข์ได้คือ

สัตว์เหล่าใดกำหนดรู้รูปธาตุได้แล้ว ไม่ติดอยู่ในอรูปธาตุ น้อมจิตไปในนิโรธธาตุ สัตว์เหล่านั้นย่อมล่วงพ้นมัจจุราชไปได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสัมผัสสมตธาตุที่ไร้อุปถัมภ์ด้วยนามกาย ทรงรู้แจ้งประจักษ์ถึงเหตุแห่งความสลัดคืนอุปถัมภ์ ผู้หาอาสวะมิได้ ทรงแสดงบพทที่ไม่มีความโศก ปราศจากธุลีไว้^{๕๒}

^{๔๙} นัยดังกล่าวจึงเป็นไปได้ในทางด้านจริยศาสตร์ที่คำนึงถึงประโยชน์ส่วนตนและประโยชน์แก่ผู้อื่น ประกอบ ในทางพุทธปรัชญาจึงคำนึงถึงประโยชน์ ๓ ประการคือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายภาคหน้า และประโยชน์สูงสุด

^{๕๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔/๒๖๓.

^{๕๑} พ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๗/๑๐๔., มีการกล่าวถึง“ฟากโน้น” ที่นี้ทเนอได้กล่าวไว้ว่า “เรายกย่องผู้สละโลกอย่างจริงจัง เขาเหล่านั้นน่านับถืออย่างยิ่ง พวกเขาเป็นเหมือนธนูนำความปรารถนาพุ่งไปสู่ฟากโน้น” กิรติ บุญเจือ, นิทเลอผู้บุกเบิกแนวคิดหลังนวยุค ด้วยวิถีสู่อภิมุขและซึ่งสุนทรีย์, (กรุงเทพฯ : สยามปริทัศน์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔.

^{๕๒} พ.อุติ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๔๐๔.

๓.๓.๒ ความสำคัญของธาตุ ๓

การเข้าใจในธาตุ ๓ นอกจากเป็นเหตุให้ได้รับผลถึงความดับทุกข์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาแล้ว ยังได้รับผลการเกิดใหม่ในภพภูมิที่แตกต่างกันด้วย ซึ่งสัมพันธ์กับธาตุ ๓ คือ

๑. หีนธาตุ (ธาตุอย่างหยาบ) = กามธาตุ = กามภพ ได้แก่ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย มนุษย์ และสวรรค์ ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดีและปรนิมิตวสวัตตี

๒. มัชฌิมธาตุ (ธาตุอย่างกลาง) = รูปธาตุ = รูปภพ ได้แก่ รูปพรหม ๑๖
ชั้น

๓. ปณีตธาตุ (ธาตุอย่างประณีต) = อรูปธาตุ = อรูปภพ ได้แก่ อรูปพรหม ๔
ชั้น

สาเหตุของการเกิดผลได้แก่ต้นหา ๓ คือ “๑. กามต้นหา (ความทะยานอยากในกามธาตุ) ๒. รูปต้นหา (ความทะยานอยากในรูปธาตุ) ๓. อรูปต้นหา (ความทะยานอยากในอรูปธาตุ)”^{๕๓}

ธาตุ ๓ คือ กาม รูป และอรูป ย่อมมีสิ่งที่แก้กันหรือเป็นปฏิปักษ์กันกล่าวคือ

๑. ธาตุที่สละกาม คือเนกขัมมะ ๒. ธาตุที่สละรูป คืออรูป ๓. การสละสิ่งที่เกิดขึ้น
สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สิ่งที่อยู่กันและกันเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง คือนิโรธ^{๕๔} และ

๑. ภิกษุควรเจริญเนกขัมมธาตุ(ธาตุคือความปลอดจากกาม)เพื่อละกามธาตุ ๒. ภิกษุ
ควรเจริญอพยาบาทธาตุ (ธาตุคือความปลอดจากพยาบาท) เพื่อละพยาบาทธาตุ ๓.
ภิกษุควรเจริญวิหิงสาธาตุ (ธาตุคือความปลอดจากการเบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสา
ธาตุ^{๕๕}

ธาตุ ๓ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นอย่างปราศจากเหตุ คือ

ภิกษุทั้งหลาย กามวิตกมีเหตุจึงเกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น พยาบาทวิตก มีเหตุจึง
เกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น วิหิงสชาติกมีเหตุจึงเกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น กามวิตกมี

^{๕๓} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๖/๖๒๗.

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓ (ฉ)/๓๗๔.

^{๕๕} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๑/๖๓๒.

เหตุจึงเกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น พยาบาทวิตกมีเหตุจึงเกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น
วิหิงสาวิตกมีเหตุจึงเกิดขึ้น ไม่มีเหตุไม่เกิดขึ้น เป็นอย่างไร

กามสัญญา(ความหมายรู้กาม) เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามธาตุ กามสังกัปปะ (ความ
ดำริในกาม) เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามสัญญา กามฉันทะ(ความพอใจในกาม) เกิดขึ้น
เพราะอาศัยกามสังกัปปะ กามปริพาหะ(ความเร่าร้อนเพราะกาม) เกิดขึ้นเพราะ
อาศัยกามฉันทะ กามปริเยสนา(การแสวงหากาม) เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามปริพาหะ
... พยาบาทสัญญา(ความหมายรู้พยาบาท)...วิหิงสาสัญญา (ความหมายรู้ความ
เบียดเบียน)...เนกขัมมวิตก(ความตรึกในการออกบวช) ...อพยาบาทสัญญาเกิดขึ้น
เพราะอาศัยอพยาบาทธาตุ...อวิหิงสาสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาธาตุ...^{๕๖}

การกล่าวถึงธาตุ ๓ แม้จะเป็นไปเพื่อชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เป็นนามธรรมเชิงจิตวิสัยนั้นย่อม
มีส่วนเกี่ยวสัมพันธ์กับรูปธรรมเชิงวัตถุด้วย และการกล่าวถึงธาตุดังกล่าวยังมุ่งหมายถึงไปถึงการ
ได้รับผลอันเกิดจากการกระทำของตน ที่เรียกว่า “กรรม” เพราะการกระทำย่อมส่งผลต่อการ
ได้รับสิ่งที่ได้กระทำไว้ คือ

กรรมอำนวยผลให้ในกามธาตุ กามภพจึงปรากฏมีขึ้น กรรมจึงเป็นไรรณา วิญญาณ
เป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบ ธาตุ
อย่างหยาบ(กามธาตุ)ของสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ
การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป กรรมอำนวยผลให้ในรูปธาตุ รูปภพจึงปรากฏมีขึ้น
กรรมจึงเป็นไรรณา วิญญาณเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้
เพราะธาตุอย่างกลาง ธาตุอย่างกลาง(รูปธาตุ)ของสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มี
ตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป กรรมอำนวยผลให้ในอรูปธาตุ
อรุภพจึงปรากฏมีขึ้น กรรมจึงเป็นไรรณา วิญญาณเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว
วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างประณีต ธาตุอย่างประณีต(อรุภพธาตุ)ของสัตว์มี
อวิชชา เป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป^{๕๗}

ธรรมชาติของธาตุ ๓ จึงมีสภาวะที่อาจมุ่งเพื่อการบรรลุผลที่ละชั้น คือ “อรุพธาตุ
ตรัสเรียกว่าชั้นสูง กามธาตุ ตรัสเรียกว่าชั้นต่ำ รูปธาตุ ตรัสเรียกว่าชั้นกลาง”^{๕๘} โดยเป็นไป
ตามจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาคือ เป็นพระอริยบุคคล แต่การจะบรรลุผลได้นั้น มุ่งไปใน

^{๕๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๒-๑๘๔.

^{๕๗} อจ.ติก. (แปล) ๒๐/๗๗/๒๑๗.

^{๕๘} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๒/๒๖๔.

การให้ “บุคคลหลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวงทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ ไม่หลงเข้าใจว่า นี่เป็นของเรา นี่เป็นตัวเรา มีจิตหลุดพ้นได้เด็ดขาดอย่างนี้ ชื่อว่าข้ามพ้นโอฆะ ที่ตนยังไม่เคยข้ามได้ ไม่ต้องมีภาพใหม่อีก”^{๕๙}

การกล่าวถึงธาตุ ๓ ดังกล่าวจึงมีการโยงและสัมพันธ์ของทุกชุดที่เป็นไปเพื่อการเข้าใจถึงการเกิดและการดับของสิ่งที่เกิดขึ้นโดยมีจุดหมายเพื่อ “...ไม่ถื้อมัน... กามธาตุ ... รูปธาตุ... อรูปธาตุ... กามภพ... รูปภพ ... อรูปภพ... สัญญาภพ...อสัญญาภพ... เนวสัญญานาสัญญาภพ... เอกโวการภพ ... จตุโวการภพ...ปัญจโวการภพ...”^{๖๐}

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การเกิดขึ้นของธาตุ ๓ หรือธาตุที่เกี่ยวข้อง ย่อมไม่ปราศจากการมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น และส่งผลต่อกัน ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นโดยตนเอง ไม่ว่าจะเป็นเหตุที่กระทำให้เกิดธาตุและเหตุที่ดับธาตุ จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงกระบวนการของปฏิจสมุปบาทที่กล่าวไว้ว่า ...เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ...เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับ...บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ด้วยการพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า...ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ^{๖๑}

การจะเข้าใจธาตุ ๓ ของพุทธปรัชญา จึงไม่เพียงการกล่าวถึงสิ่งที่ เป็นเชิงจักรวาลวิทยา ที่เห็นถึงการมีอยู่ของภพภูมิ หรือโลกหลังจากสิ้นชีวิตไปแล้วว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง หรือได้รับผลจริง ตามลำดับขั้นของสภาวะหรือสถานะของจิตหรือผลอันเกิดจากการเข้าถึงโลก แม้จะเป็นการให้ความสำคัญต่อสถานะทางด้านจิตวิสัย แต่ธาตุ ๓ กลุ่มยังสัมพันธ์กับธาตุ ๖^{๖๒} ดังนี้

อกุศลธาตุ ๓	๑. กามธาตุ (ธาตุคือกาม)	ธาตุ ๖ ๑. กามธาตุ (ธาตุคือกาม) ๒. เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ) ๓. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท)
	๒. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท)	
	๓. วิหิงสาธาตุ (ธาตุคือวิหิงสา)	
กุศลธาตุ ๓	๑. เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ)	๓. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท) ๔. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท)
	๒. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท)	

^{๕๙} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๑/๓๑๐.

^{๖๐} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๖๑.

^{๖๑} พ.จุ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๒-๓๑๔.

^{๖๒} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓.

	๓. อวิหิงสาธาตุ (ธาตุคือ อวิหิงสา)	๕. วิหิงสาธาตุ (ธาตุคือวิหิงสา)
ธาตุ ๓	๑. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปภพ) ๒. อรูปธาตุ (ธาตุคืออรูปภพ) ๓. นิโรธธาตุ (ธาตุคือนิโรธ)	๖. อวิหิงสาธาตุ (ธาตุคืออวิหิงสา)
ธาตุ ๓	๑. กามธาตุ (ธาตุคือกามภพ) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปภพ) ๓. อรูปธาตุ (ธาตุคืออรูปภพ)	
ธาตุ ๓	๑. หีนธาตุ (ธาตุอย่างหยาบ) ๒. มัชฌิมธาตุ (ธาตุอย่างกลาง) ๓. ปณีตธาตุ (ธาตุอย่างประณีต)	

๓.๔ ธาตุ ๔ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๔.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๔

ธาตุ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย^{๖๓} มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ภูตรูป ๔ หรือ มหาภูต ๔^{๖๔} เป็นธาตุใหญ่และเป็นแม่ธาตุหลักที่มีอยู่ในกลุ่มธาตุทั้งปวง^{๖๕} ทั้งในธาตุ ๖ ธาตุ ๘ และธาตุ ๑๘

ลักษณะของธาตุ ๔ คือ

ปฐวีธาตุ แบ่งเป็น ๒ ประการคือ ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุภายนอก คือ อุปาตินนกรูภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแน่นแข็ง เป็นของหยาบได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาตินนกรูภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแน่นแข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ‘ปฐวีธาตุภายใน’

^{๖๓} มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อังใน ที.สี. (แปล) ๙/๔๘๗-๔๙๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. ๒/๖๑/๑๑๑.

^{๖๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๓๓๐.

^{๖๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๖๖.

ปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุนั่นเอง... เวลาที่อาโปธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ ในเวลานั้น ปฐวีธาตุภายนอก จะอันตรายกันไป...”^{๖๖}

อาโปธาตุ แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอก คือ “อุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสดด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลม้น น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตนเป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน

อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั่นเอง...เวลาที่อาโปธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ อาโปธาตุภายนอกนั้นย่อมพัดพาบ้านไปบ้าง นิคมไปบ้าง เมืองไปบ้าง ชนบทไปบ้าง บางส่วนของชนบทไปบ้าง เวลาที่น้ำในมหาสมุทร ลึกลงไป ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง ๖๐๐ โยชน์บ้าง ๗๐๐ โยชน์บ้าง ย่อมจะมีได้...”^{๖๗}

เตโชธาตุ แบ่งออกเป็น ๒ ประการคือ เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอก คือ “อุปาตินนกรูปภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายใน

เตโชธาตุภายใน และเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั่นเอง...เวลาที่เตโชธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ เตโชธาตุภายนอกนั้นย่อมไหม้บ้านบ้าง นิคมบ้าง นครบ้าง ชนบทบ้าง บางส่วนของชนบทบ้าง เตโชธาตุภายนอกนั้น(ลาม)มาถึงหญ้าสด หนทาง ภูเขา น้ำ หรือภูมิภาคที่น้ำร้อนรมย์แล้วเมื่อไม่มีเชื้อ ย่อมดับไปเอง เวลาที่ชนทั้งหลายแสวงหาไฟด้วยชนไก่บ้าง ด้วยการขูดหนังบ้าง ย่อมจะมีได้...”^{๖๘}

วาโยธาตุ แบ่งออกเป็น ๒ ประการคือ วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอก คือ “อุปาตินนกรูปภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ลมที่แล่นไป

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐-๓๓๒.

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒-๓๓๓.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๔/๓๓๔-๓๓๕.

ตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี้เรียกว่าวาโยธาตุภายใน วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุนั่นเอง... เวลาที่วาโยธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ วาโยธาตุภายนอกนั้นย่อมพัดพาบ้านไปบ้าง นิคมไปบ้าง นครไปบ้าง ชนบทไปบ้าง บางส่วนของชนบทไปบ้าง...”^{๖๙}

ผู้วิจัยเห็นว่า จากที่กล่าวถึงธาตุ ๔ เป็นการจำแนกให้เห็นถึงรายละเอียดของธาตุที่เป็นส่วนประกอบของมนุษย์ ที่เรียกว่าธาตุภายใน และธาตุภายนอกที่เป็นปรากฏการณ์ของโลก เป็นการชี้ให้เห็นสิ่งที่เป็คุณลักษณะทั่วไปของธาตุ ที่สามารถเข้าใจได้ทั่วไป เช่น ที่เป็นภัยเกิดจากธาตุดิน เรียกว่า เรียกว่า ธรณีพิบัติ ภัยที่เกิดจากธาตุน้ำ เรียกว่าอุทกภัย ภัยที่เกิดจากธาตุลม เรียกว่า วาตภัย และภัยที่เกิดจากไฟ เรียกว่า อัคคีภัย

นอกจากนี้ ยังมีการอธิบายให้เห็นในแง่ของสภาวะที่เป็นไปเพื่อการสูญเสียซึ่งความยึดมั่นในธาตุ ๔ ด้วยเหตุที่ว่าธาตุ ๔ เป็นมูลเหตุแห่งการเกิดรูป บุคคล ขึ้นมา^{๗๐} ฉะนั้น ความเข้าใจในธาตุ ๔ จึงเป็นไปเพื่อการบรรลุ เข้าใจความจริงแท้ของสิ่งทั้งหลายว่า บุคคลเป็นเพียงสิ่งที่มีการประกอบเข้าด้วยสิ่งอื่นๆ มากมายเท่านั้น ดังที่กล่าวกันว่า “มนุษย์เป็นเพียงที่ประชุมแห่งขันธ์ ๕ หรือมีเพียงรูปนามเท่านั้น”ซึ่งแตกต่างกับอชิตะ เกสกัมพล ที่เชื่อว่ามนุษย์เป็นเพียงสสารหรือวัตถุที่ประกอบเข้าด้วยกันเท่านั้นคือ “มนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ”^{๗๑}

ธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ทั้งภายในและภายนอกนั้น มีความสัมพันธ์กัน การอธิบายหลักดังกล่าวแม้จะโยงไปที่ปรากฏการณ์ของโลกภายนอกก็ตาม เป็นเพียงความต้องการที่จะชี้ไปยังสิ่งที่ประจักษ์ชัดได้ง่าย และจากนั้นก็โน้มการอธิบายเข้ามาภายในตัวตนของบุคคล อาจจะเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นได้ชัดมากยิ่งขึ้น

^{๖๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕-๓๓๗.

^{๗๐} อวินิพโกกรุป ๘ เป็นการอธิบายแยกย่อยรูปวัตถุหรือสสารให้เล็กที่สุดในระดับปริมาณ จากธาตุ ๔ ดูเพิ่มเติมใน ระเบียบวิธี ภาววิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๒๙๓-๓๐๐., และสมัศร บุราราศ, **พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๐-๒๓๔.

^{๗๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๑/๕๗.

อย่างไรก็ตามธาตุ ๔ ดังกล่าวสามารถชี้ให้เห็นถึงลักษณะของธาตุไม่เพียงเกี่ยวข้องกับมนุษย์เท่านั้น แต่ยังสามารถอธิบายได้ว่าเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งไม่ว่าจะมีชีวิตหรือไม่ก็ตามด้วย คือ

๑. ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน ความแข็ง เป็นธาตุที่ตั้งดำรงอยู่ของธาตุทั้งหลาย เพราะสิ่งทั้งหลายจะปรากฏเป็นรูปร่างได้ ต้องมีธาตุดินเป็นองค์ประกอบจึงจะเป็นรูปร่างได้

๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ เป็นธาตุที่ทำให้เกิดการเกาะกุมจับรวมตัวเข้าด้วยกัน ทำให้มีลักษณะเอิบอาบและเคลื่อนที่หรือไหลไปมาได้

๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ เป็นธาตุที่ทำให้ร้อนหรือเย็น และทำให้เกิดการย่อย

๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุลม เป็นธาตุที่ทำหน้าที่ค้ำจุนธาตุอื่น ทำให้สิ่งต่าง ๆ เกร็งตั้งหรือสั่นไหว^{๗๒}

๓.๔.๒ ความสำคัญของธาตุ ๔

ธาตุ ๔ กล่าวได้ว่าเป็นสิ่งปฐมของสิ่งทั้งหลาย เป็นเบื้องต้นของสิ่งทั้งหมด แม้ในพุทธปรัชญาหรือปรัชญาของฮินดู เกสกัมพล มีความเชื่อด้วยกันว่า ต้องมีสิ่งที่เป็เบื้องต้นของสิ่งทั้งหมด ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ปรัชญาจรวากหรือโลกายัต มีความเชื่อเช่นเดียวกันด้วยว่า สิ่งที่มีชีวิตนั้นเป็นสิ่งที่เกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ดังกล่าวนี้นี้ด้วยทั้งสิ้น การรวมตัวของธาตุดังกล่าวก่อให้เกิดทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต^{๗๓} ซึ่งแตกต่างจากปรัชญาอุปนิษัทที่เชื่อแตกต่างกันออกไปว่า “พรหมัน เป็นต้นธาตุของทุกสิ่ง”^{๗๔}

ระวี ภาวิไล ได้อ้างถึงความเชื่อเรื่องธาตุ ๔ โดยเชื่อมโยงให้เห็นความคิดทั้งตะวันออกและตะวันตกไว้ว่า

ในระบบความคิดภายนอกพุทธศาสนา ทั้งตะวันออกและตะวันตก ตั้งแต่อดีต สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน แนวคิดเรื่อง ธาตุ มุ่งหมายกล่าวถึงคุณลักษณะ หรือสาระอันคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ในโลกที่ปรากฏความเปลี่ยนแปลงไม่หยุดหย่อน นักคิดและ

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. ๒/๖๑/๑๑๑.

^{๗๓} อติศักดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาฮินดู, หน้า ๒๑.

^{๗๔} สวามี ประภาณันทะและเฟรเดอริก แมนเชสเตอร์, **อุปนิษัท**, กิ่งแล้ว อัคราการ (แปล), (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔.

นักปราชญ์จะถือเป็นความสำเร็จที่จะสามารถอธิบายได้ว่า การเปลี่ยนแปลงในสรรพสิ่งของโลกนั้น เป็นผลจากการรวมกัน และสลายจากกันโดยสัดส่วนต่างๆ ของธาตุ ซึ่งในตัวของมันเองไม่เปลี่ยนแปลง...ตั้งแต่สมัยพุทธกาลสืบมาถึงยุคปัจจุบัน ข้อเสนอที่ว่าสรรพสิ่งในโลกประกอบขึ้นจาก ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม^{๗๕}

ธาตุ ๔ ดังกล่าวจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่ ดำรงอยู่อย่างแท้จริงทั้งโดยตนเองและโดยการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ อันเป็นเหตุให้รับรู้ได้ ดังที่ อติศัคดี ทองบุญ กล่าวว่า “นักคิดต่างๆ ของปรัชญาอินเดียทั้งหมดยอมรับว่า ธาตุ ๔ เป็นส่วนประกอบสำคัญของโลก แต่รายละเอียดอาจเห็นแตกต่างกันบ้าง”^{๗๖}

สิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีก็ตาม เป็นสิ่งที่เกิดจากธาตุ ๔ เป็นมูลเหตุ เป็นเหตุให้เกิดสิ่งอื่นๆ ตามมา โดยเฉพาะการชี้ให้เห็นว่า การเป็นมนุษย์นั้น ต้องมีธาตุ ๔ ไม่เพียงแต่ในแง่ของการมีอยู่ของจิต^{๗๗} แต่อย่างไรก็ตาม ธาตุ ๔ ดังกล่าวยังปรากฏว่าเป็นสภาวะบางอย่างที่นอกเหนือจากความเข้าใจกันในแง่ของสสารว่า เป็นสิ่งที่สัมผัสได้ด้วยผัสสะ ๕ เท่านั้น หากแต่ยังชี้ไปที่ปรากฏการณ์ภายนอกบางอย่างด้วย

ธาตุ ๔ ดังกล่าวในพุทธปรัชญา ชี้ให้เห็นว่า การมีอยู่ของมนุษย์ต้องมีส่วนที่มาจากธาตุ ๔ นี้ด้วย ทั้งยังต้องมีสิ่งที่เรียกว่า มโนวิญญาณธาตุด้วยจึงจะทำให้ได้เป็นมนุษย์ แม้จะมีศาสดาบางท่านเห็นแตกต่างกันออกไปว่า “สภาวะ ๗ กอง”^{๗๘} เท่านั้นที่จริงก็ตาม หากแต่การมีอยู่ของสภาวะ ๗ กองดังกล่าวนี้เป็นสิ่งนิรันดร์ ซึ่งแตกต่างกับของพุทธปรัชญาที่ธาตุเป็นสิ่งที่แปรเปลี่ยนได้ และธาตุทั้ง ๔ นั้นยังอิงอาศัยกัน

แต่สาระสำคัญในประเด็นนี้ของธาตุ ๔ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ธาตุทั้งสี่นั้นมีอยู่ไม่แยกออกจากกัน เมื่อธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏ ธาตุอื่นก็ปรากฏมีอยู่เช่นเดียวกัน เพียงแต่ไม่ปรากฏอย่างเด่นชัดอย่างธาตุ หลักๆ เช่น เมื่อกล่าวถึงธาตุดิน ก็ย่อมปรากฏว่ามีคุณสมบัติ หรือลักษณะของธาตุน้ำร่วมอยู่ด้วย แต่อาจไม่เด่นชัดอย่างสภาวะหรือธาตุหลัก ดังที่ สมัคร บุราราศ

^{๗๕} ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : พิมพ์สวย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕๘.

^{๗๖} อติศัคดี ทองบุญ, วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๒๗.

^{๗๗} สุนทร ณ รังสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^{๗๘} สภาวะ ๗ กองคือ ๑.กองแห่งธาตุดิน ๒.กองแห่งธาตุน้ำ ๓. กองแห่งธาตุไฟ ๔.กองแห่งธาตุลม ๕. กองสุข ๖.กองทุกข์ ๗.กองชีวะ, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๖.

กล่าวว่า “อากาศธาตุเป็นธาตุหรือสภาวะอย่างหนึ่งร่วมอยู่ในธาตุ ๔ ด้วย”^{๗๙} ประเด็นนี้ ทะไลลามะตรัสว่า “ตามจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนา โลกสร้างขึ้นจากธาตุมูลทั้ง ๕ ชนิดได้แก่ พื้น ที่ว่างหรืออากาศ เป็นธาตุคอยค้ำจุนเกื้อหนุน และ ธาตุ พื้นฐานคือ ดิน น้ำ ไฟและลม”^{๘๐} และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)^{๘๑} ได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับธาตุ ๔ ไว้ว่า “ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุ แฉ่นแข็ง หรือ ธาตุดิน อาโปธาตุ สภาวะที่เอบอบหรือดูดซึม หรือชานไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน ทำให้ ย่อย ทำให้มีความอ่อน วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกว่า ธาตุ ลม”

ฉะนั้น คุณลักษณะดังกล่าวปรากฏได้ก็ย่อมจะอาศัยสิ่งที่เรียกว่า อากาศธาตุด้วย ธาตุ ๔ ไม่สามารถดำรงอยู่ด้วยตนเองได้หากปราศจากอากาศธาตุ ที่เป็นช่วงว่างภายใน

อย่างไรก็ตาม การแสดงธาตุ ๔ หรือมหาภูตรูป เป็นสิ่งที่พุทธปรัชญาได้แสดงไว้อย่างมี จุดหมายเพื่อให้เห็นว่า “เป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็น ธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา...เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่มีความยึดถือใน....ปฐวี อาโป วาโยและเตโช”^{๘๒}

จุดมุ่งหมายของการแสดงธาตุ ๔ จึงมีนัยตามมหาสติปัฏฐานสูตรในกายนุปัสสนา ที่ ให้พิจารณาเห็นกายนี้อันเป็นธาตุภายใน ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ‘ใน กายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’... ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัย(ตณหาและทิฏฐิ)อยู่ ‘ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก...’^{๘๓}...พิจารณาเห็น กายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่าในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่^{๘๔}

^{๗๙} สมักร บวรราช, พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๕.

^{๘๐} ทะไลลามะ, จักรวาลในหนึ่งอะตอม, เพชรรัตน์ พงษ์เจริญสุข (แปล), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สวณเงินมีมา, ๒๕๕๐), หน้า ๙๒.

^{๘๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๑.

^{๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐-๓๓๖.

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗-๑๐๙.

^{๘๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

การแสดงธาตุ ๔ ดังกล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรพิจารณาภายในก็หาไม่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังชี้ไปที่ปรากฏการณ์ของธาตุ ๔ ที่มีอยู่ภายนอกที่เรียกว่าธาตุภายนอกดังกล่าวนั้นด้วย ถึงอย่างไรธาตุทั้งภายในและภายนอกเป็นไปเพื่อการเข้าใจสิ่งที่เป็นจริงดังกล่าวเพื่อเข้าใจโลก ตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่น เป็นเพื่อความสิ้นทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสแก่โมฆราชว่า “โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอรรถานุทิฏฐิเสีย ...”^{๘๕} และดังที่พระพุทธองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออรรถตามืออยู่ ความยึดถือว่า ‘สิ่งที่มีเนื่องด้วยอรรถาของเรา’ ก็จะมีใช้ใหม่” ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ใช่ พระพุทธเจ้าข้า”

“เมื่อสิ่งที่มีเนื่องด้วยอรรถตามืออยู่ ความยึดถือว่า ‘อรรถาของเรา’ จะยังมีใช้ใหม่”

“ใช่ พระพุทธเจ้าข้า”

เมื่อหาไม่พบอรรถาและสิ่งที่มีเนื่องด้วยอรรถาโดยความเป็นจริงโดยความแน่แท้ ทิฏฐิที่ว่า ‘นั่นโลก นั่นอรรถา เรานั้นตายแล้วจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา จักดำรงอยู่เทียบเท่าสิ่งคงที่อย่างนั้น’ นี้มิเป็นพาลธรรม(ธรรมของคนโง่) สมบูรณ์แบบละหรือ... สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอรรถาของเรา’^{๘๖}

ผู้วิจัยเห็นว่า เหตุผล^{๘๗} การแสดงเรื่องธาตุ ๔ ในพุทธปรัชญาดังกล่าวนี้อาจแสดงให้เห็นว่าเป็นการกล่าวถึงธาตุภายในที่ชี้ไปที่ตัวตนของบุคคล ที่ต้องประกอบด้วยสิ่งต่างๆ มากมาย การเป็นบุคคลเราเขาขึ้นมาจึงเป็นเหตุทำให้เกิดการยึดมั่น ว่าเที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ มีอยู่ อย่างเที่ยงแท้ตามไปด้วย การกล่าวถึงธาตุภายใน จึงเป็นไปเพื่อการชี้ให้เห็นว่า ธาตุภายในเป็นเพียงการประกอบเข้าด้วยสิ่งต่างๆ การประกอบเข้าด้วยสิ่งดังกล่าวก็ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นว่า ไม่มีสิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง ส่วนธาตุภายนอกเป็นการบ่งชี้ถึงข้อเท็จจริงของโลกปรากฏการณ์ที่เป็นไปเช่นนั้น(บอกข้อเท็จจริง) แม้ธาตุ ๔ จะกล่าวถึงปรากฏการณ์ภายนอกหรือธาตุภายนอกก็ตาม ก็ล้วนชี้ให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ การดำรงอยู่อย่างมั่นคง ถาวรย่อมเป็นไปไม่ได้ทั้งนั้น การแสดงธาตุ ๔ ทั้งภายในและภายนอกมีจุดมุ่งหมายเพื่อการไม่ให้ยึดมั่น ว่าสิ่งที่ปรากฏเชิง

^{๘๕} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙.

^{๘๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๐-๒๖๑.

^{๘๗} การให้เหตุผลอาจมีได้ถึง ๔ ลักษณะคือ ๑.เหตุผลจากตนเอง ๒.เหตุผลจากผู้อื่น(สิ่งอื่น) ๓.เหตุผลทั้งตนเองและผู้อื่น(สิ่งอื่น)และ ๔.ไม่ใช้ทั้งตนเองและผู้อื่น (สิ่งอื่น)

ประจักษ์ทางด้านวัตถุหรือสสาร แม้แต่สิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ก็ตาม ก็ล้วนแต่ไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้น มีอยู่โดยปราศจากสิ่งอื่นๆ รวมอยู่ในสิ่งนั้น สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นจากสิ่งอื่นอีกมากมาย

๓.๕ ธาตุ ๖ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๕.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๖

ธาตุ ๖ ในพุทธปรัชญาเถรวาท มีแตกต่างกันออกไป ผู้วิจัยจึงได้แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑. คือ ๑. ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) ๒. อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) ๓. เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) ๔. วาโยธาตุ(ธาตุลม) ๕. อากาสธาตุ(ธาตุคือที่ว่าง) ๖. วิญญานธาตุ (ธาตุคือความรู้^{๘๘})

กลุ่มที่ ๒. คือ สุขธาตุ (ธาตุคือสุข) ทุกขธาตุ (ธาตุคือทุกข์) โสมนัสสธาตุ (ธาตุคือโสมนัส) โทมนัสสธาตุ(ธาตุคือโทมนัส) อุเบกขาธาตุ (ธาตุคืออุเบกขา) และอวิชชาธาตุ (ธาตุคืออวิชชา)^{๘๙}

กลุ่มที่ ๓. คือ กามธาตุ (ธาตุคือกาม) ๒. เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ) ๓. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท) ๔. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท) ๕. วิหิงสาธาตุ (ธาตุคือวิหิงสา)และ ๖. อวิหิงสาธาตุ (ธาตุคืออวิหิงสา)^{๙๐} ผู้วิจัยได้กล่าวถึงบ้างแล้วในส่วนธาตุ ๓ ที่ว่าด้วยธาตุ ๖

ดังนั้นการศึกษาถึงประเด็นเรื่องธาตุ ๖ ในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงจะกล่าวเพียงในส่วนของธาตุ ๖ กลุ่มที่ ๑ เท่านั้น ว่าเป็นอย่างไร

ธาตุ ๖ ที่ผู้วิจัยได้จัดเป็นกลุ่มที่ ๑ นี้ เป็นการเพิ่มจากธาตุ ๔ มาอีก ๒ ธาตุ คือ อากาสธาตุ และวิญญานธาตุ รวมกันเป็น ๖ ธาตุ แม้แต่ ธาตุ ๖ นี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ก็ได้ให้คำอธิบายลักษณะที่ชัดเจนเพิ่มเติมไว้ว่า ธาตุ ๖ ได้แก่ ธาตุ ๔ หรือ มหาภูต ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ เพียงเพิ่มอีก ๒ อย่าง คือ อากาสธาตุ สภาวะที่ว่าง โปร่งไป เป็นช่อง และวิญญานธาตุ สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ ธาตุรู้^{๙๑}

^{๘๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๕/๓๒๔, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๘.

^{๘๙} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒.

^{๙๐} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓., ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓.

^{๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๘.

โดยเฉพาะวิญญาณธาตุ คือ ธาตุวิญญาณหรือวิญญาณธาตุ เป็นธาตุรับรู้ที่มีอยู่เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น”^{๙๒} การที่มนุษย์จะมีชีวิตจึงต้องมีธาตุ ๖ ดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งประกอบพื้นฐาน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ ประการ”^{๙๓} ธาตุ ๖ ประการจึงสัมพันธ์กับขันธ์ ๕ เป็นอย่างมาก เพราะส่วนใหญ่แล้วสิ่งที่มีชีวิตอย่างมนุษย์ ต้องประกอบด้วย ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ คือ รูปและนาม ธาตุ ๖ ก็เป็นสิ่งมีอยู่ดังกล่าวนั้นด้วย แม้แต่ในอินทสุตร^{๙๔} กล่าวว่า “รูปนี้เป็นกลละ^{๙๕} ก่อน จากกลละเกิดเป็นอัมพุทะ^{๙๖} จากอัมพุทะเกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขนะ (เป็นก้อน) จากขนะเกิดเป็นปุม ๕ ปุม^{๙๗} ต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น”^{๙๘}

ทั้งยังมีการกล่าวถึงธาตุ ๖ ภายในและภายนอก มีกล่าวไว้ว่า “อุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า ได้แก่ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนของกิน ของดื่มของเคี้ยว ของลึ้มรส ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่มของเคี้ยว ของลึ้ม และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลึ้ม ไหลลงเบื้องต่ำ หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า

อากาศธาตุภายในและอากาศธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอากาศธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นอากาศธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา’ ครั้นเห็นอากาศธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอากาศธาตุ และทำจิตให้คลายความกำหนัดจากอากาศธาตุ”

^{๙๒} ดูเพิ่มเติมใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔, ม.อ.อ. ๓/๑๓๒/๘๙.

^{๙๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓.

^{๙๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗., ในส่วนของมหาสิริหนาทสูตร เป็นเพียงการกล่าวถึง กำเนิดของสิ่งมีชีวิตว่าเกิดจากไข่ ครรภ์ เถ้าโคลหรือที่ขึ้นแฉะและการเกิด. ม.นุ. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๙๕} กลละ หมายถึงรูปละเอียดมีลักษณะกลมใส ขนาดเท่าหยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะซึ่งเหลือจากการสับด ๓ ครั้ง กลละนี้เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ก้าวลงสู่ครรภ์มารดา (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๔-๒๘๕, ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖)

^{๙๖} อัมพุทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนดีบุก เหลว (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖)

^{๙๗} ปุม ๕ ปุม หมายถึงในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็นปุม ๕ ปุม คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕). ดูเพิ่มเติมใน อติศกดิ์ ทองบุญ, วิเคราะห์อภิปรายในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๒-๓๔.

^{๙๘} การอธิบายประเด็นเรื่องกลละหรือการกำเนิดมนุษย์หรือรูปนี้มีการอธิบายเปรียบเทียบกับวิทยาศาสตร์ใน ทศนีย์ หงส์ดารมภ์, “กำเนิดรูปนั้นฉันใด”, (กรุงเทพฯ : ขวนพิมพ์, ๒๕๑๘).

ธาตุ ๖ ถือได้ว่า เป็นธาตุที่กล่าวครอบคลุมทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยเป็นการให้ความสำคัญต่อสิ่งที่มีชีวิตมากที่สุด แม้จะมีการเน้นความสำคัญไปที่สิ่งที่มีชีวิตอย่างมนุษย์มากกว่าสัตว์ก็ตาม

๓.๕.๒ ความสำคัญของธาตุ ๖

สังเกตได้ว่าในอินทกสูตร^{๙๙} การอธิบายที่เริ่มต้นจากรูปก่อนย่อมทำเห็นได้ว่า รูป (สสาร) เป็นเหตุให้วิญญาณเกิดขึ้นได้ ว่า “วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน”^{๑๐๐} ในปัจจุสมุปบาท ได้กล่าวไว้ว่า “เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี”^{๑๐๑} วิญญาณจึงเป็นเหตุให้เกิดทั้งนามและรูป จึงอาจจะกล่าวได้ว่า นามรูปดังกล่าว หากเป็นสิ่งที่มีชีวิตย่อมเป็นผลรวมที่สมบูรณ์ของทั้ง ๖ ธาตุแล้ว ซึ่งอาจจะแตกต่างกันได้ แต่การกล่าวถึงวิญญาณดังกล่าวอาจเป็นเพียงการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของวิญญาณไม่เพียงในแง่ของจุดวิญญาณได้ด้วย เพราะกฎของปัจจุสมุปบาทนั้นมีความครอบคลุมที่ชี้ไปได้ทั้งเป็นสภาวะ และคุณสมบัติทั้งของรูปและนามทั้งแยกแยะออกจากกันและรวมกันก็ได้ สันติกโรภิกขุ ได้อ้างว่า วัตถุกับวิญญาณธาตุนั้นต้องคู่กันซึ่งแตกต่างจากแนวคิดอื่นๆ ไว้ว่า

ในวัฒนธรรม ปรัชญา และศาสนาของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนา ... “วิญญาณธาตุ” วิญญาณธาตุเป็นสิ่งที่บอกไม่ได้ว่ามีที่มาอย่างไร ในขณะที่นักวิทยาศาสตร์ส่วนใหญ่เชื่อว่าจิตเป็น epiphenomenon ของวัตถุ คือเป็นสิ่งที่เกิดหลังวัตถุ ไม่มีความหมายหรือความสำคัญเหนือไปกว่าวัตถุ ...ในพุทธศาสนาแม้ไม่ถึงขนาดยืนยันว่าจิตมีมาก่อน แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามาทีหลัง เพราะชีวิตคนเรานั้น วัตถุและวิญญาณธาตุอยู่ควบคู่กันมาตลอด^{๑๐๒}

แต่อย่างไรก็ตามปรากฏว่า มีการอธิบายเหตุของนามไว้ว่า “นามรูป มีวิญญาณเป็นต้นเหตุ มีวิญญาณเป็นเหตุเกิด มีวิญญาณเป็นกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด”^{๑๐๓} วิญญาณ

^{๙๙} ส.สคา. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗-๓๓๘.

^{๑๐๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๑/๔๘๑.

^{๑๐๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๑๐๒} สันติกโรภิกขุ, โพธิจิต, ในประเวศ วะสี (บรรณาธิการ), ธรรมชาติของสรรพสิ่ง การเข้าถึงความจริงทั้งหมด, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : กรีน-ปัญญาญาณ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๐.

^{๑๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๔๐.

ดังกล่าวจึงเป็นเหตุให้นามรูปเกิด ซึ่งเป็นการพิจารณาจากปฏิจจสมุปบาทสายเกิด แต่เมื่อพิจารณาจากประเด็นของปฏิจจสมุปบาทแล้ว กฎดังกล่าวเป็นกฎของเหตุปัจจัย สิ่งที่ทำให้เกิดหรือเป็นเหตุให้เกิตนั่นย่อมไม่เป็นเพียงสิ่งเดียวเท่านั้นว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปฝ่ายเดียว แต่นามรูปยังเป็นเหตุกลับกันให้วิญญาณเกิดด้วย หากแต่เป็นการอิงอาศัยกัน ซึ่งย่อมเป็นไปได้ที่มีเพียงสิ่งเดียวเป็นเหตุให้เพียงบางสิ่งเกิดขึ้น เพราะประเด็นเรื่อง ธาตุ ๖ นั้นได้เชื่อมโยงไปยังสภาวะเรื่องผัสสายตนะ ๖ คือ

“๑. ผัสสายตนะคือจักขุ ๒. ผัสสายตนะคือโสตะ ๓. ผัสสายตนะคือฆานะ ๔. ผัสสายตนะคือชีวหา ๕. ผัสสายตนะคือกาย ๖. ผัสสายตนะคือมโน”^{๑๐๔}

แม้ในอินทกสูตรไม่ใช่พระประสงค์ของพระพุทธองค์อย่างแท้จริงในการอธิบาย^{๑๐๕} หากแต่เป็นเพียงการตรัสตอบต่ออินทกยักษ์ มีวัตถุประสงค์ของการกล่าวถึงธาตุ ๖ ไว้ว่า

เพราะถือนันธาตุ ๖ ประการ สัตว์จึงก้าวลงสู่ครรภ์ เมื่อมีการก้าวลงสู่ครรภ์ นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ก็เราบัญญัติไว้ว่า “นี้ทุกข นี้นทุกข สมุทัย นี้นทุกขนิโรธ และนี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^{๑๐๖}

“ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งปฐวีธาตุ ฯลฯ เป็นความปรากฏแห่งขราและมรณะ...แห่งอาโปธาตุ ฯลฯ แห่งเตโชธาตุ ...แห่งवाโยธาตุ ...แห่งอากาศธาตุ ...ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งวิญญาณธาตุ นี่เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งขราและมรณะ

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนความดับ... แห่งปฐวีธาตุ ฯลฯ เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ

ความดับ ... แห่งอาโปธาตุ ฯลฯ

^{๑๐๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๕/๔๐๔.

^{๑๐๕} เหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าตรัสพระสูตรท่านอธิบายว่ามี ๔ ประการด้วยกันคือ ๑.อตตขณาสโย หมายถึงตรัสตามอัธยาศัยของพระองค์ ๒.ปรัชณาสโย ตรัสตามอัธยาศัยของผู้อื่น ๓.ปุจฉาวิสโก ตรัสเพราะถูกถาม และ๔.อตถูปตติโก ตรัสเพราะมีเรื่องเกิดขึ้น อ้างใน พระกวีรญาณ (จำนงค์ ทองประเสริฐ), คำบรรยายพรหมชาลสูตร, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๓.

^{๑๐๖} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒.

ความดับ ... แห่งเตโชธาตุ ...

ความดับ ... แห่งวาโยธาตุ ...

ความดับ ... แห่งอากาศธาตุ ...

ความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งวิญญาณธาตุ นี่เป็นความดับแห่ง
ทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ”^{๑๐๗}

พระพุทธเจ้าตรัสกับพระราหุล ว่า

“ราหุล เธอจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ปฐวีธาตุเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” ฯลฯ

“อาโปธาตุ...เตโชธาตุ...วาโยธาตุ...อากาศธาตุ...วิญญาณธาตุ เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า”

“ราหุล อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในปฐวีธาตุ ฯลฯ ย่อม
เบื่อหน่ายแม้ในอาโปธาตุ ... ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเตโชธาตุ ... ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน
วาโยธาตุ...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอากาศธาตุ... ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณธาตุ ฯลฯ
รู้ชัดว่า”...^{๑๐๘}

“ราหุล เธอจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” ฯลฯ

“เวทนา ... สัญญา... สังขารทั้งหลาย ... วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า”

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า”

“สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็น
สิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา’”^{๑๐๙}

^{๑๐๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๒๐/๓๓๓.

^{๑๐๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๖/๒๙๕.

^{๑๐๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๗/๒๙๖.

^{๑๑๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๙., คู่มือวิถีคือความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ที่เกี่ยวกับธาตุใน ขุ.ปฏฺ. (ไทย) ๓๓/๑๒๓/๑๙๐-๑๙๓.

อาศัยเหตุปัจจัย...๔.ธาตุทั้งห้ารวมกับอากาศธาตุก็คือทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในเอกภพ

^{๑๑๑}

...

การเข้าใจในธาตุ ๖ จึงเป็นการเรียกว่า “ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ” ทั้งในธาตุที่เป็นสภาวะ สุขธาตุ (ธาตุคือสุข) ทุกขธาตุ (ธาตุคือทุกข์) โสมนัสสธาตุ (ธาตุคือโสมนัส) โทมนัสสธาตุ (ธาตุคือโทมนัส) อุpekขาธาตุ (ธาตุคืออุเบกขา) และ อวิชชาธาตุ (ธาตุคืออวิชชา)^{๑๑๒} เพื่อให้พิจารณาธาตุตามความเป็นจริง

หากไม่มีการกำหนดรู้หรือพิจารณาธาตุตามความเป็นจริง ย่อมนำไปสู่การสร้างภพ สร้างชาติ หรือกรรมต่างๆ ที่ไม่ดีย่อมตามมาอีกมาก การเรียนรู้ถึงผัสสะทั้งหก จึงเป็นฐานะหรือ สิ่งสำคัญของมนุษย์ที่ต้องกระทำควบคู่ไปกับการเข้าใจสภาวะธาตุ ๖ คือ

ธาตุ ๖ ประการนี้ คือ ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน)อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) วาโยธาตุ(ธาตุลม) อากาศธาตุ(ธาตุอากาศ)วิญญานธาตุ(ธาตุวิญญาน) เพราะอาศัย คำที่เรากล่าวไว้ว่า ธรรมที่เราแสดงไว้ว่า “ธาตุ ๖ ประการนี้ ใครๆ ช่มไม่ได้ ไม่มัว หมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้าน เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น”^{๑๑๓}

จากเนื้อหาดังกล่าวนี้นี้ชี้ให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลมีการกล่าวถึง หรือมีการศึกษากัน อย่างกว้างขวางหรือมีการถกเถียง แลกเปลี่ยนในประเด็นเรื่องธาตุ ๖ ดังกล่าวนี้นับอย่าง กว้างขวาง ทั้งของลัทธิและสำนักมากมาย^{๑๑๔} แต่ธาตุ ๖ ที่กล่าวถึงมานี้ มีความสำคัญต่อการ อธิบายแนวคิดที่ครอบคลุมประเด็นเรื่องของสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่เรียกว่าสสารและสิ่งที่มีชีวิตที่ เรียกว่าอสสารหรือจิตด้วย

ธาตุ ๖ เรียกได้ว่าเป็นได้ทั้งสองอย่าง คือ สสารและสิ่งที่มีชีวิตที่เรียกว่าอสสารหรือ จิตด้วย แต่ยังมีความเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกันทั้งในแง่ของสสารต่อสสารและสสารต่อจิต จิต ต่อสสารและจิตต่อจิตด้วย และทั้งยังชี้ไปที่หน้าที่ของจิตที่มีต่อฐานะของธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ และวิญญาน แต่สาระหรือความสำคัญเพื่อให้เห็นถึงความไม่มีสิ่งที่ดำรงอยู่ด้วย ตนเอง เป็นการเน้นย้ำความเป็นอนัตตา

^{๑๑๑} สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๑๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒.

^{๑๑๓} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๑.,ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓.

^{๑๑๔} สมักร บุราวาส, ปรัชญาพราหมณ์, หน้า ๒๔๑-๒๖๑.

๓.๖ ธาตุ ๗ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๖.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๗

ธาตุ ๗ เป็นการเน้นที่ธาตุกรรมฐานเพื่อเป็นอารมณ์ซึ่งสัมพันธ์กับผลของการปฏิบัติ ดังกล่าวนั้น คือ อากาศธาตุ สุธาตุ อากาสนัญญายตนธาตุ วิญญาณัญญายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ^{๑๑๕}

ลักษณะของธาตุ ๗ ในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ

๑. อากาศธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุคือแสงสว่าง ซึ่งเป็นชื่อของอาโลกกสิณ ได้แก่ ฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่ทำให้ ปีติเกิดขึ้น เพราะปริกรรมโดยเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ อากาศธาตุอาศัยความมืดจึงปรากฏได้^{๑๑๖}

๒. สุธาตุ ในที่นี้หมายถึงฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่เกิดขึ้น เพราะปริกรรมโดยเพ่งสุกกสิณ สุธาตุอาศัย ความไม่งามจึงปรากฏได้^{๑๑๗}

๓. อากาสนัญญายตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่กำหนดอากาศ คือความว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ ของอรูปฌาน อากาสนัญญายตนธาตุอาศัยรูปสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๑๘}

๔. วิญญาณัญญายตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ วิญญาณัญญายตนธาตุอาศัย อากาสนัญญายตนสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๑๙}

๕. อากิญจัญญายตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่กำหนดความไม่มีอะไรเหลือเป็นอารมณ์ อากิญจัญญายตนธาตุ อาศัยวิญญาณัญญายตนสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๒๐}

๖. เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุอาศัยอากิญจัญญายตนสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๒๑}

^{๑๑๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐.

^{๑๑๖} ส.นิ.อ. ๒/๙๕/๑๕๑

^{๑๑๗} ส.นิ.อ. ๒/๙๕/๑๕๑

^{๑๑๘} พ.ม.อ. ๗/๙๖

^{๑๑๙} พ.ม.อ. ๗/๙๗

^{๑๒๐} พ.ม.อ. ๗/๙๗

^{๑๒๑} พ.ม.อ. ๗/๙๗)

๗. สัญญาเวทิตนโรธธาตุ ในที่นี้หมายถึงความดับนามขันธ์ ๔ ขันธ์ เป็นชื่อของ
 นิโรธสมบัติ สัญญาเวทิตนโรธธาตุอาศัยนิโรธสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๒๒}

คำอธิบายธาตุ ๗ ในพุทธปรัชญาดังกล่าว ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของธาตุภายใน
 ตนเอง และผลอันเกิดแต่การพิจารณาธาตุดังกล่าวนี้ด้วย แต่อย่างไรก็ตามการอธิบายเป็นการ
 ชี้ไปที่ระดับขั้นของการกำหนดตามความสูงต่ำของผลที่ได้ ซึ่งย่อมถือว่า ผลที่เป็นสมบัติของ
 นิโรธ เป็นระดับที่สูงกว่าระดับอื่นๆ ด้วย ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระดับของพระอริยบุคคลระดับ
 ต่างๆ ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคา พระอนาคามี และพระอรหันต์ การพิจารณาธาตุนี้ย่อม
 เป็นการสื่อให้เห็นระดับของการกำหนดรู้ และสิ่งที่ถูกกำหนดรู้นั้นด้วย

๓.๖.๒ ความสำคัญของธาตุ ๗

ธาตุในพุทธปรัชญาแม้จะเน้นไปที่วัตถุหรือสสารว่าเป็นสิ่งที่สำคัญ แต่เมื่อให้
 ความสำคัญต่อคำว่า “พระพุทธรองค์ทรงเน้นทุกข์และทางแห่งการดับทุกข์” แล้ว ธาตุที่เน้นไปที่
 วัตถุและสสารนั้นเป็นเพียงขั้นต้นเท่านั้น แต่ในระดับต่อจากนั้นแล้วจึงเน้นระดับเชิงสภาวะโดย
 ใช้จิตไปกำหนดถึงสภาวะนามธรรมต่อไป จะสังเกตเห็นการอธิบายที่ว่า

อาภาธาตุอาศัยความมืดจึงปรากฏได้ สุภธาตุอาศัยความไม่งามจึงปรากฏได้
 อากาธานัญญายตนธาตุอาศัยรูปสมบัติจึงปรากฏได้ วิญญาณัญญายตนธาตุ อาศัยอา
 กาธานัญญายตนสมบัติจึงปรากฏได้ อากิญจัญญายตนธาตุอาศัยวิญญาณัญญายตน
 สมบัติจึงปรากฏได้ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุอาศัยอากิญจัญญายตนสมบัติจึง
 ปรากฏได้ สัญญาเวทิตนโรธธาตุอาศัยนิโรธสมบัติจึงปรากฏได้^{๑๒๓}

ผู้วิจัยเห็นว่า การอธิบายดังกล่าวเป็นการชี้ให้เห็นความเป็นเงื่อนไขหรือเหตุและผล ซึ่ง
 อาจกล่าวได้ว่า เป็นไปตามปฏิจจสมุปบาท ที่สิ่งทั้งหลายแม้แต่ในตนเองก็เป็นเงื่อนไขหนึ่ง ไม่ใช่
 เป็นสิ่งที่เกิดจากสิ่งอื่นทำให้เป็น หากแต่เป็นสิ่งที่เป็นปัจจัยต่อกันและกัน หรือเงื่อนไขร่วมที่ทำให้
 ให้เป็น ดังนั้นแล้ว ภาพรวมแม้จะเน้นฐานะสำคัญของการกล่าวถึงสภาวะของธาตุว่าคืออะไร
 และเป็นอย่างไรแล้ว ยังได้เน้นถึงการมีอยู่และดำรงอยู่ได้อย่างไรด้วย แต่ในวิมุติมรรคได้
 อธิบายการพิจารณาขันธ์ อายตนะและธาตุ ว่า “ด้วยการพิจารณาขันธ์ อายตนะและธาตุ โยคี

^{๑๒๒} ส.นิ.อ. ๒/๙๕/๑๕๒

^{๑๒๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐-๑๘๐.

ย่อมรู้ว่า มีสักแต่ว่าขันธ์ อายุตนะและธาตุเท่านั้น ไม่มีสัตว์หรือตัวตน เมื่อนั้น โยคีจะได้สังขาร ญาณสัญญาและรู้ชัดว่า สิ่ง ๒ สิ่งแยกกันคือ นามและรูป”^{๑๒๔}

แต่อย่างไรก็ตาม ธาตุ ๗ ยังเกี่ยวข้องกับกรรมฐานที่เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ คือ อาภาธาตุ สุกธาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุและยังมีรูปมาณ ๔ คือ อาภาสณญายตนธาตุ วิญญานณญายตนธาตุ อาภิญจัญญายตนธาตุ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นผลอันเกิดจากการรู้ในกรรมฐานดังกล่าว ซึ่งนำไปสู่ผลอันเกิดตามมา

แม้การอธิบายของวิมุตติมรรคในระดับได้สังขารญาณสัญญาบอกว่าเห็นสิ่งทั้งหลายแยกเป็นสอง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นทวินิยม

ระดับดังกล่าวยังเป็นแค่ระดับสัญญา ซึ่งย่อมเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสอง แต่เมื่อพิจารณาไปตามการอธิบายของธาตุ ๗ ดังกล่าวแล้ว ย่อมเป็นไปได้ที่สิ่งระดับสูงแล้วจะมีอยู่และดำรงอยู่ที่แยกออกจากกันเป็นสองหรือทวิแต่อย่างใด

๓.๗ ธาตุ ๑๘ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

๓.๗.๑ ประเภทและลักษณะของธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘ ท่านหมายเอาปัจจัยที่ก่อให้เกิดวิญญานได้แก่ อายุตนะ ๑๒ กับวิญญาน ๖^{๑๒๕} ซึ่งเป็นผลรวมจนได้ธาตุ ๑๘ มีการจำแนกไว้ ดังนี้^{๑๒๖} คือ

๑. จักขุธาตุ	(ธาตุคือจักขุประสาท)	ตา
๒. รูปธาตุ	(ธาตุคือรูปารมณ)	
๓. จักขุวิญญานธาตุ	(ธาตุคือจักขุวิญญาน)	
๔. โสตธาตุ	(ธาตุคือโสตประสาท)	หู
๕. สัทธาธาตุ	(ธาตุคือสัททารมณ)	
๖. โสตวิญญานธาตุ	(ธาตุคือโสตวิญญาน)	

^{๑๒๔} พระเทพโสภณ และคณะ (แปล), *วิมุตติมรรค*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕๕.

^{๑๒๕} อติศักดิ์ ทองบุญ, *ปรัชญาอินเดีย*, หน้า ๙๘.

^{๑๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/ ๑๒๕/๑๖๑-๑๖๒.

๗. ฆานธาตุ	(ธาตุคือฆานประสาท)	จมูก
๘. คันธธาตุ	(ธาตุคือคันธารมณ์)	
๙. ฆานวิญญานธาตุ	(ธาตุคือฆานวิญญาน)	
๑๐. ชิวหาธาตุ	(ธาตุคือชิวหาประสาท)	ลิ้น
๑๑. รสธาตุ	(ธาตุคือรสารมณ์)	
๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ	(ธาตุคือชิวหาวิญญาน)	
๑๓. กายธาตุ	(ธาตุคือกายประสาท)	กาย
๑๔. โผฏฐัพพธาตุ	(ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ์)	
๑๕. กายวิญญานธาตุ	(ธาตุคือกายวิญญาน)	
๑๖. มโนธาตุ	(ธาตุคือมโน)	ใจ
๑๗. ธรรมธาตุ	(ธาตุคือธรรมารมณ์)	
๑๘. มโนวิญญานธาตุ	(ธาตุคือมโนวิญญาน)	

จากธาตุ ๑๘ สามารถจำแนกได้อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาน ๖ ดังนี้คือ

อายตนะภายใน	อายตนะภายนอก	วิญญาน ๖
๑. จักขุธาตุ	๒. รูปธาตุ	๓. จักขุวิญญานธาตุ
๔. โสตรธาตุ	๕. สัทธธาตุ	๖. โสตวิญญานธาตุ
๗. ฆานธาตุ	๘. คันธธาตุ	๙. ฆานวิญญานธาตุ
๑๐. ชิวหาธาตุ	๑๑. รสธาตุ	๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ
๑๓. กายธาตุ	๑๔. โผฏฐัพพธาตุ	๑๕. กายวิญญานธาตุ
๑๖. มโนธาตุ	๑๗. ธรรมธาตุ	๑๘. มโนวิญญานธาตุ

จะสังเกตว่า ธาตุ ๑๘ เป็นการเริ่มจาก อายตนะภายในก่อนอายตนะภายนอก ซึ่งอาจเป็นการให้ความสำคัญต่อสิ่งที่เป็นตัวตนของบุคคลที่เป็นไปในเชิงจิตวิสัยได้ว่า มีความสำคัญมากกว่าสิ่งที่ปรากฏภายนอกที่เป็นเชิงวัตถุ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์เช่นนี้ย่อมมิใช่เป็นการแยกให้เป็นไปตามทวินิยม ที่เห็นว่าสิ่งทั้งสองที่เป็นอายตนะภายในและภายนอกเป็นสิ่งที่แตกต่างกัน แยกกันอย่างเด็ดขาดหรือว่าแยกกันอยู่ เพราะเหตุว่า วิญญาณ ๖ เป็นผลลัพธ์กันเกิดจากการความสัมพันธ์ชัดเจน ก็ด้วยเงื่อนไขที่เริ่มต้นให้ความสำคัญที่อายตนะภายใน ในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้ยืนยันว่า จะต้องไปกำหนดสิ่งภายนอกโดยใช้อายตนะภายใน หากแต่อายตนะทั้งภายในและภายนอกเป็นปัจจัยต่อกันที่เป็นผลรวมที่ทำให้เกิดวิญญาณหรือการรับรู้ที่สมบูรณ์

อย่างไรก็ตามกล่าวได้ว่า เมื่อจำแนกเป็นธาตุต่าง ๆ ออกก็สามารถเห็นได้ว่า ธาตุบางอย่างก็เป็นรูปธรรม ธาตุบางอย่างก็เป็นนามธรรม จำแนกเป็นกลุ่มตามลักษณะได้ดังนี้คือ^{๑๒๗}

ปสาทรูป ๕ คือ จักขุธาตุ โสตรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ ธาตุเหล่านี้เป็นรูปธรรม คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย อารมณ์ ๕ (อาศัยปสาทรูป ๕ เกิด) คือ รูปธาตุ สัทธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ธาตุเหล่านี้เป็นรูปธรรม คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง เฉพาะโผฏฐัพพธาตุ คือ มีมหาภูตรูป ๓ แทรกอยู่ คือ ธาตุดิน สภาพแข็งหรืออ่อน ธาตุไฟ สภาพร้อนหรือเย็น ธาตุลม สภาพไหวหรือตึง ธาตุในหมวดอารมณ์ ๕ นี้รู้ได้ทางทวาร ๕ จัดเป็นรูปเหมือนกัน ทวิปัญจวิญญาณ (ธาตุรู้อารมณ์ ๕) คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ ธาตุเหล่านี้เป็นนามธรรม

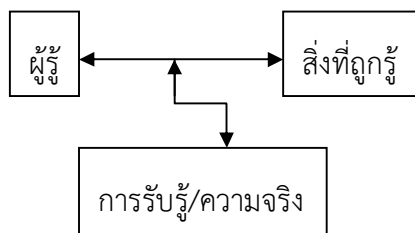
ดังนั้นแล้ว การจำแนกดังกล่าว แม้จะทำให้เป็นกลุ่ม เมื่อโดยภาพรวมแล้วก็ได้เป็นรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น

ธาตุ ๑๘ อาจถือได้ว่าเป็นการกล่าวที่ละเอียดครอบคลุมประเด็นเรื่องธาตุอื่นๆ ที่กล่าวมาทั้งหมด โดยที่ธาตุ ๖ เป็นการแยกเพื่อการศึกษาชั้นละเอียดสูงขึ้นโดยมีอากาศธาตุหรือช่องว่างและจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ส่วนธาตุ ๑๘ เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของธาตุเอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้

^{๑๒๗} ดูเพิ่มเติมใน ม.มู.อ. ๑/๑๔๘/๓๕๐, อภ.เอกก.อ. ๑/๕๗๗/๔๗๓, อภิ.วิ.(แปล) ๓๕/๑๘๕/๑๔๗, วิสุทธิ. ๒/๕๑๗/๑๒๙.

แต่ละอย่างๆ^{๑๒๘} อย่างไรก็ตาม ราชูทั้ง ๑๘ นี้ นยายะติโลกะ(Nyayatiloka) ได้สรุปว่าสามารถเป็นได้ทั้งจิต สสารและทั้งจิตและสสาร^{๑๒๙}

การกล่าวถึงราชู ๑๘ จึงเป็นไปเพื่อการเข้าใจถึงสิ่งต่างๆ อย่างมีนัยว่าไม่เพียงแต่ต้องมีผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เท่านั้น หากแต่การรับรู้ดังกล่าวนั้นต้องสอดคล้องกับความจริงด้วย คือ การปฏิสัมพันธ์ระหว่างบางสิ่งที่ถูกรู้ กับผู้รู้จนเป็นการรับรู้หรือความจริง ดังนี้คือ

แต่หากพิจารณาจากอีกมุมหนึ่งคือ “การรับรู้/ความจริง” บังคับให้ “ผู้รู้” และ “สิ่งที่ถูกรู้” ทั้งสองต้องทำหน้าที่ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน สิ่งที่ได้คือ “ผู้รู้” และ “สิ่งที่ถูกรู้” ไม่มีอะไรเป็นเหตุให้อะไรมีอยู่ก่อนและต้องทำให้อะไรเป็นผลของอะไร

๓.๗.๒ ความสำคัญของราชู ๑๘

การอธิบายเรื่องราชู ๑๘ เป็นการชี้เพื่อการเข้าใจเรื่องราชูที่เป็นสิ่งดำรงอยู่ด้วยตนเอง ทั้งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยของอายตนะทั้งภายในและภายนอกกว่าเป็นไปอย่างไร แต่จุดมุ่งหมายในการอธิบายก็เพื่อให้ “ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในราชู” เมื่อเป็นผู้ฉลาดในราชูแล้วย่อมเป็นเหตุไม่ยั้งมั่น ให้เห็นถึงความว่าง^{๑๓๐} แต่การอ้างดังกล่าวเป็นการอ้างถึงความจริงหรือการดำรงมีอยู่ของราชู โดยพุทธองค์ตรัสถึงการค้นพบความจริงของพระองค์ คือ

ตถาคตรู้ชัดโลกที่มีราชูหลายชนิด มีราชูที่แตกต่างกัน ตามความเป็นจริง การที่ตถาคตรู้ชัดโลกที่มีราชูหลายชนิด มีราชูที่แตกต่างกันตามความเป็นจริง นี่เป็น

^{๑๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๖๖.

^{๑๒๙} ดูเพิ่มเติมใน Nyayatiloka, Buddhist Dictionary, (Sri Langka : Buddhist Publication Society, 1980), p.57-58.

^{๑๓๐} ภิกษุ ฌมมวโร (Bhikkhu Dhammaviro), ปรัชญาปารมิตา-หฤทัยสูตร, ละเอียด ศิลาณ้อย (แปล). (กรุงเทพฯ : สายน้ำ, ๒๕๒๗), หน้า ๓๙-๔๐.

กำลังของதாகัตที่தாகัตอาศัยแล้วปฏิญาณฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศ
พรหมจักรในบริษัท^{๑๓๑}

การอธิบายทำให้เห็นว่า ชาติมี ๑๘ ชาติดังกล่าว แต่นัยดังกล่าวเป็นไปเพื่อการชี้ให้เห็น
การที่ต้องเข้าใจถึงความจริง เพราะเมื่อเข้าใจได้อย่างถ่องแท้แล้วย่อมเป็นเหตุให้ถึงความจริงได้
ซึ่งเป็นเหตุผลให้พระองค์ได้ประกาศสิ่งที่พระองค์ได้ค้นพบ แต่การจะเข้าใจเรื่องชาตินี้อย่างถ่อง
แท้ย่อมเป็นไปได้ยาก ดังที่พระองค์ได้ตรัสตอบคำถามอชิตะมาณพที่ทูลถามพระพุทธรองค์
คือ^{๑๓๒}

ท่านอชิตะทูลถามว่า	พระพุทธรเจ้าตรัสตอบว่า
โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้	โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้
เพราะเหตุไรเล่า โลกจึงไม่สโตไส	โลกไม่สโตไสเพราะความตระหนี่และความ ประมาท
อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้	เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลก ไว้ ^{๑๓๓}
อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น	ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น

ดังนั้นเมื่อกล่าวถึง “โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้” ได้มีการอธิบายว่า ได้แก่ โลกนรก
โลกกำเนิดไตรภพ โลกในเปตวิสัย มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก ชาติโลก อายุตณโลกนี้

ชาติโลกนั้นคือ ชาติ ๑๘ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ชาติ ๑๘ นั้นมีความสำคัญในฐานะ
เป็นหนึ่งในสิ่งที่เป็นสิ่งห่อหุ้มโลก ทำให้บุคคลไม่เข้าใจโลกตามความเป็นจริง เมื่อไม่เข้าใจโลก
ย่อมไม่เข้าถึงความเป็นจริง ดังที่พระสารีบุตรกล่าวถึงธรรม ๙ ประการที่แทงตลอดได้ยากว่า

๑. ความต่างกันแห่งชาติ^{๑๓๔} ๒. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งชาติ ความต่างกันแห่ง
ผัสสะจึงเกิดขึ้น ๓. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งผัสสะ ความต่างกันแห่งเวทนาจึง

^{๑๓๑} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๔๔.

^{๑๓๒} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑-๒/๔๕.

^{๑๓๓} นำสังเกตว่า คำตอบ ๓ ข้อพระพุทธรองค์ตรัสตอบโดยตรงแต่คำถามที่ว่า “อะไรเป็นเครื่องฉาบทา
โลกนั้นไว้” พระพุทธรองค์ใช้คำว่า “เรา เรียก....” ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ปัญหาดังกล่าวนี้ น่าจะมีการถกเถียงกันในสมัยนั้น
อยู่แล้ว

^{๑๓๔} ชาติ ในที่นี้หมายถึงชาติ ๑๘ มีจักขุชาติ เป็นต้น (ที.ปา.อ. ๓๕๙/๒๖๕)

เกิดขึ้น ๔. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งเวทนา ความต่างกันแห่งสัญญาจึงเกิดขึ้น ๕. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งสัญญา ความต่างกันแห่งความดำริจึงเกิดขึ้น ๖. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความดำริ ความต่างกันแห่งความพอใจจึงเกิดขึ้น ๗. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความพอใจ ความต่างกันแห่งความเร้าร้อนจึงเกิดขึ้น ๘. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความเร้าร้อน ความต่างกันแห่งการแสวงหาจึงเกิดขึ้น ๙. เพราะอาศัยความต่างกันแห่งการแสวงหา ความต่างกันแห่งการได้จึงเกิดขึ้น นี่คือธรรม ๙ ประการที่แห่งตลอดได้ยาก^{๑๓๕}

การกล่าวถึงธาตุ ๑๘ จึงไม่ได้เป็นไปเพื่อการมุ่งอธิบายปรากฏการณ์ของสิ่งที่เป็นสิ่งที่เกี่ยวกับเรื่องจักรวาล หรือธาตุที่เป็นสสาร แต่เป็นการอธิบายเรื่องของโลกทางจิตที่เป็นสิ่งที่สร้างโลกภายใน คือการสร้างอัตตา หรือตัวกูของกูขึ้นมา ซึ่งสัมพันธ์ระหว่างอายตนะทั้งภายในกับภายนอก ที่เป็นตัวตนของบุคคล ไม่ใช่สิ่งที่เป็นโลกแห่งสสารหรือวัตถุทางกายภาพแต่อย่างใด

แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ใช่การอธิบายเพียงเพื่อแสดงธาตุในฐานะสิ่งที่เป็นสสารหรือวัตถุและสิ่งที่เป็นจิต ซึ่งอาจเรียกว่า ทั้งรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น แต่มีจุดมุ่งหมายที่ต้องการให้เข้าใจธรรมธาตุภายในของบุคคลด้วย^{๑๓๖} เพราะการไม่เข้าใจธรรมธาตุตามความเป็นจริงย่อมเป็นเหตุให้ไม่เข้าใจ หรือไม่รู้ความจริงว่ามีวิชชาอยู่เบื้องหลัง โดยท่านเรียกว่า “ธาตุคือวิชชา^{๑๓๗} เป็นธาตุใหญ่”^{๑๓๗} ที่ค่อยๆ สร้างตัวตนขึ้นมาจากความไม่เข้าใจถึงนัยของธาตุดังกล่าวนั้น ทั้งไม่เข้าใจธาตุที่มีความหลากหลาย มีนัยกว้างขวางมากขึ้นไป หรือเข้าใจถึงธาตุเพียงแค่ปรากฏการณ์ของธาตุเชิงวัตถุภายนอกเท่านั้นว่าเป็นสิ่งที่จริง ทั้งที่ธาตุภายในบุคคลเป็นธาตุที่ต้องเข้าใจมากกว่าธาตุอื่นใดทั้งหลาย

^{๑๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๒๔.

^{๑๓๖} ท่านกล่าวว่า “สัตว์ทั้งหลายคบค้าสมาคมกันโดยธาตุอย่างเดียวกัน..” ใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๘/๑๘๖. และ ธาตุ หมายถึงอียาศัย ขุ.อิติ.อ.๗๘/๒๗๘

^{๑๓๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๗/๑๘๕.

๓.๘ ข้อยืนยันถึงความเป็นอยู่ของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท

จากการศึกษาเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาพบว่า ข้อยืนยันถึงความเป็นอยู่ของธาตุ ๓ ลักษณะคือ

๑. ธาตุเป็นสิ่งที่มิอยู่ด้วยตัวมันเองหรือเป็นสิ่งที่ในตนเอง(สภาวะ/objective) การมีอยู่ดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นที่จะต้องมิใช่ไปรู้ว่าธาตุนั้นมีอยู่อย่างไร ธาตุดังกล่าวเป็นความจริงสูงสุด (ultimate reality) หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นปรีวิสัย (objective) เพราะธาตุสามารถดำรงอยู่ด้วยตนเอง ไม่จำเป็นที่จะต้องมิใช่ใครไปรับรู้หรือไม่อย่างไรก็ได้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นความสมบูรณ์แบบของธาตุที่สมบูรณ์ในตนเอง ดังที่พุทธองค์ตรัสว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา”

๒. ธาตุมีลักษณะเปลี่ยนแปลง คือ แม้ธาตุเป็นสิ่งที่มิอยู่แต่มีอยู่อย่างเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของไตรลักษณ์คือสิ่งทั้งหลายล้วนต้องเปลี่ยนแปลง ตามกฎของไตรลักษณ์นั้น สิ่งทั้งหลายนั้นล้วนแล้วมีฐานะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปทั้งสิ้น การเห็นว่ามีอยู่ เป็นสิ่งที่มิอยู่ไม่เปลี่ยนแปลงก็เพราะด้วยความไม่รู้(อวิชชา) จึงทำให้เห็นถึงความเป็นอยู่ของสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ว่าเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง ทั้งที่จริงสิ่งทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ล้วนเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา คือ “การเปลี่ยนแปลงของวัตถุ(ร่างกาย) ๑๗ ขณะต่อ ๑ ขณะจิต (นาม)”

๓. ธาตุมีลักษณะอิงอาศัยกัน คือ สิ่งทั้งหลายไม่สามารถพบว่ามีจุดเริ่มต้นหรือจุดสิ้นสุดได้ เมื่อกล่าวถึงการมีอยู่ของโลกทั้งภายนอกหรือภายใน และการมีอยู่หรือการเกิดขึ้นของมนุษย์ว่ามีจุดเริ่มต้น มีที่มาอย่างไร ไม่สามารถกล่าวเจาะจงไปว่ามีจุดเริ่มต้นจากสสาร (วัตถุ/รูปธรรม) หรือจิต(อสสาร/นามธรรม) ด้วยเหตุว่าสิ่งทั้งหลายอิงอาศัยกันตามกฎของปฏิจจสมุปบาท มี ๒ สายคือสายเกิดและสายดับ คือ

๑. สายเกิด : เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

๒. สายดับ : เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

๑. สายเกิดคือ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น^{๑๓๘} เป็นการแสดงเหตุ (cause) และผล (effect) ดังนี้

^{๑๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔-๔๐๖/๔๓๘-๔๔๑.

เหตุ (cause)	ผล (effect)
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี

๒. สายดับ คือ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ดังนี้

เพราะอวิชชาดับ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส
จึงดับ

การอธิบายปฏิจสมุปบาทเมื่ออธิบายโดยย่อจะอธิบายในความเป็นเหตุปัจจัยหรือความเป็นเงื่อนไขที่เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยาซึ่งเป็นคำย่อของปฏิจสมุปบาท^{๓๓๙} ซึ่งพุทธทาสภิกขุเห็นว่า “กฎอิทัปปัจจยาเป็นกฎเหนือกฎ เป็นแม่บทของทุกกฎ”^{๓๔๐}

การอธิบายกฎปฏิจสมุปบาทนั้นเห็นได้ว่า เป็นได้ทั้งวิธีการในการตรวจสอบและเป็นทั้งความจริงก็ได้ ด้วยเหตุที่การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเกิดจากการคิดเชิงปฏิจสมุปบาทและในขณะเดียวกันพระองค์ก็แสดงปฏิจสมุปบาท จึงอาจกล่าวได้ว่า ปฏิจสมุปบาทเป็นได้ทั้งวิธีการและความจริงสูงสุดในตัวเองด้วย ซึ่งการตรวจสอบความจริงสูงสุดก็ต้องตรวจสอบวิธีการหรือกระบวนการของที่มาด้วยไม่เพียงดูที่ผลลัพธ์ที่ได้มาว่าเป็นอย่างไร

การอธิบายกฎปฏิจสมุปบาทเพื่อชี้ให้เห็นว่าสิ่งทั้งหลายนั้นเป็นไปตามกฎแห่งเหตุและผล ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นหรือดำรงอยู่อย่างปราศจากที่มา หรือการมีอยู่ของสิ่งทั้งหลายที่ไม่ปราศจากผู้เข้าถึงความจริงนั้นได้

กฎปฏิจสมุปบาทหรือความจริงในพุทธปรัชญาจึงมีความสัมพันธ์ระหว่างวิธีการกับเป้าหมายหรือเป้าหมายกับวิธีการนั้นเป็นอย่างเดียวกัน ดังที่กล่าวว่าความจริงกับผู้รู้ความจริงไม่ได้แตกต่างกันแต่เป็นอย่างเดียวกัน กฎปฏิจสมุปบาทจึงเป็นได้ทั้งสายเกิดและสายดับก็ด้วยเหตุดังกล่าวนี้

๓.๙ สรุปแนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท

แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทมีความแตกต่างกันออกไป แต่โดยสรุปแล้วมี ๒ ลักษณะคือ รูปธาตุและนามธาตุ แม้จะมีลักษณะเป็นสภาวะบางอย่างที่ไม่สามารถสรุปได้ ๒ ลักษณะ คือ รูปธาตุและนามธาตุ แต่เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้วสามารถที่จะจัดลงได้ลักษณะ

ในประเด็นสำคัญของ “ธาตุ” ในพุทธปรัชญาสามารถอธิบายได้ใน ๒ ลักษณะสำคัญใหญ่ๆ คือ ๑. ธาตุหลัก : ธาตุ ๔ และ ๒. ธาตุรอง : ธาตุ ๖ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๓๓๙} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : ตถาตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า คำชี้แจง ๒๕.

^{๓๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๑.

๑. ธาตุหลัก : ธาตุ ๔

การอธิบายความหมายของธาตุ ๔ สามารถระบุได้ว่าเป็นพื้นฐานได้ทั้งสิ่งที่ไม่มีชีวิตและสิ่งที่มีชีวิต ที่เห็นเด่นชัดคือการเจาะจงไปที่สิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลมและธาตุไฟ แต่จะเห็นว่า ในธาตุ ๔ ไม่เพียงมีสิ่งที่เป็นรูปธรรมหรือมีสภาวะเป็นสสาร(รูปวัตถุ) เท่านั้น แต่ยังปรากฏมีสภาวะนามธรรมของอากาศธาตุปรากฏร่วมอยู่ด้วยในทุกๆ ธาตุ แม้จะไม่ปรากฏว่ามีความโดดเด่นอย่างชัดเจนที่เสมอหรือเหนือกว่าฐานะของธาตุพื้นฐานอย่างธาตุหลักคือธาตุ ๔ ในธาตุ ๔ จึงมีอากาศธาตุ(ช่องว่าง) เพิ่มเข้ามาจึงทำให้เกิดขึ้นเป็น ๕ ธาตุด้วยกัน

ฐานะและความสำคัญของการมีอยู่ของธาตุ ๔ นั้นเพื่อยืนยันถึงความเป็นพื้นฐานที่ครอบคลุมทั้งสิ่งที่ไม่มีชีวิตและสิ่งที่มีชีวิต การอธิบายเพียงธาตุ ๔ อย่างเดียวจึงเพียงพอแล้วโดยไม่จำเป็นต้องอธิบายถึงธาตุอื่นๆ

๒. ธาตุรอง : ธาตุ ๖

ธาตุ ๖ เป็นการอธิบายที่เพิ่มจากมาจากธาตุ ๔ เพื่อให้เห็นถึงความชัดเจนในการอธิบายการมีอยู่ของสิ่งที่มีชีวิต ส่วนธาตุ ๔ นั้นสามารถอธิบายได้ทั้งสิ่งที่ไม่มีชีวิตและสิ่งที่มีชีวิตอย่างไรก็ตาม มีการกล่าวถึงธาตุอื่นๆ ไปด้วย คือธาตุ ๑ ธาตุ ๒ ธาตุ ๓ ธาตุ ๗ และธาตุ ๑๘ เพื่อเป็นการขยายความเพิ่มเติมไปจากธาตุพื้นฐานคือ ธาตุ ๔ และธาตุ ๖ และธาตุทั้งหลายสามารถสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้